અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

નીરજ દત્તા

વી.

રાજ્ય (દિલ્હી એન. સી. ટી. ની સરકાર)

(ક્રીમીનલ અપીલ નંબર ૧૬૬૯ ઓફ ૨૦૦૯)

૧૫ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨

[એસ. અબ્દુલ નઝીર, બી. આર. ગવઈ, એ. એસ. બોપન્ના,

વી. રામસુબ્રમણ્ય અને બી. વી. નાગરત્ના,ન્યાયમૂર્તિ શ્રીઓ]

ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ ૧૯૮૮:કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) કલમ ૧૩ (૨) સાથે વાંચી શકાય છે.ફરિયાદીના પુરાવાની ગેરહાજરીમાં (પ્રત્યક્ષ/પ્રાથમિક, મૌખિક/દસ્તાવેજી પુરાવા) સરકારી વકીલ દ્વારા રજૂ કરાયેલા અન્ય પુરાવાના આધારે અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૨) સાથે વાંચીને કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ જાહેર સેવકની દોષિતતા/અપરાધની અનુમાનિત કપાત કરવાની મંજૂરી છે.

સંદર્ભ બાબત.ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ , ૧૯૮૮.શું બી. જયરાજ વિરુદ્ધ સ્ટેટ ઓફ એપી એન્ડ પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિ વિરુદ્ધ ડી. ઇન્સ્પેકટર.પોલીસ મામલે, એમ. નરસિંગા રાવ વિરુદ્ધ એપી રાજ્ય સાથે સંઘર્ષમાં એપી રાજ્ય. સંદર્ભ જવાબ.જ્યારે ફરિયાદીનો સીધો પુરાવો અથવા ફરિયાદીનો "પ્રાથમિક પુરાવો" તેના મૃત્યુ અથવા અન્ય કોઈ કારણસર ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે અધિનિયમ ની કલમ ૭ અથવા ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ ગુનાઓ માટે દોષિત ઠેરવવા માટે જરૂરી સાબિતીની પ્રકૃતિ અને ગુણવત્તાના સંદર્ભમાં એમ. નરસિંગા રાવના નિર્ણય સાથે બી. જયરાજ અને પી. સત્યનારાયણ મૂર્તિ વચ્ચે કોઈ વિરોધાભાસ નથી.અધિનિયમ ની કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) (૧) અને (૨) હેઠળ આરોપી જાહેર સેવકના અપરાધને સ્થાપિત કરવા માટે સરકારી કર્મચારી દ્વારા ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકૃતિનો પુરાવો એ બિનજરૂરી બાબત છે. ફરિયાદી પક્ષે પહેલા ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગને સાબિત કરવી પડશે અને પછીથી હકીકતની બાબત તરીકે સ્વીકાર કરવો પડશે અને તે જ સીધા પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે.ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકૃતિનો પુરાવો સીધા મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવાની ગેરહાજરીમાં પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા પણ સાબિત કરી શકાય છે, જો આવા પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકૃતિની પાયાની હકીકતને સમર્થન આપે છે.

ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ ૧૯૮૮:વિભાગ ૨૦.તેમાં ઉપયોગમાં લેવાતી

ધારણાનો અવકાશ.કલમ ૨૦ એ ધારણા સંબંધિત કાયદાની કલ્પના કરે છે કે જ્યાં જાહેર સેવક કાનૂની મહેનતાણું સિવાય અન્ય સંતોષ સ્વીકારે છે.તેમાં વપરાયેલ અભિવ્યક્તિ "ધારશે" જે કાનૂની અથવા ફરજિયાત ધારણા છે.ઉપરોક્ત જોગવાઈ કાનૂની ધારણા સાથે સંબંધિત છે જે આદેશની પ્રકૃતિમાં છે કે જો અધિનિયમ ના અગાઉના ભાગમાં દર્શાવેલી શરત સંતોષાય તો આરોપીએ કોઈ પણ સત્તાવાર કાર્ય કરવા માટે અથવા ન કરવા માટે હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે સંતોષ સ્વીકાર્યો હોવાનું માનવું પડશે.તે એમ નથી કહેતું કે ઉપરોક્ત શરત સીધી પુરાવા દ્વારા સંતોષવી જોઈએ પરંતુ એકમાત્ર જરૂરિયાત એ છે કે તે સાબિત કરવું આવશ્યક છે કે આરોપીએ સંતોષ સ્વીકાર્યો છે અથવા સંતોષ સ્વીકારવા માટે સંમત થયા છે.પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨:વિભાગ ૩.શબ્દ "હકીકત"."ફેક્ટમ પ્રોબેન્ડમ એન્ડ ફેક્ટમ પ્રોબેન્સ ".વર્ગીકરણ અને જોડાણ.હકીકત એ વસ્તુઓની સ્થિતિ, ઘટનાઓ અથવા માનસિક સ્થિતિનો સમાવેશ કરે છે.મુખ્ય હકીકત (તથ્ય–ઇન–ઇશ્યૂ) એ તથ્ય પ્રોબેન્ડમની રચના કરે છે જ્યારે પુરાવા (સંબંધિત હકીકત) એ તથ્ય પ્રોબેન્સની રચના કરે છે.આ મુદ્દા સાથે સંબંધિત હકીકતો એ પ્રમાણભૂત હકીકત છે જે સંભવિત રીતે તથ્ય–ઇન–ઇશ્યૂ અથવા અન્ય કોઈ સંબંધિત હકીકતના અસ્તિત્વ અથવા અસ્તિત્વને પ્રસ્તુત કરે છે.

પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨:કલમ ૩.શબ્દ "પુરાવા".અવકાશ. વિભાજન અને સુધારા . પુરાવામાં સાક્ષીઓના વાસ્તવિક શબ્દો અથવા રજૂ કરેલા દસ્તાવેજોનો

સમાવેશ થઈ શકે છે.પુરાવા શબ્દ માત્ર મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવા સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ ભૌતિક વસ્તુઓ, સાક્ષીઓનું વર્તન, હકીકતો કે જેની ન્યાયિક નોટિસ લઈ શકાય છે, પક્ષકારોની કબૂલાત, સ્થાનિક નિરીક્ષણ અને ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ મેજિસ્ટ્રેટ અથવા ન્યાયાધીશ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પ્રશ્નોના આરોપી દ્વારા આપવામાં આવેલા જવાબો જેવી અન્ય બાબતો માટે પણ છે.

પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨.કલમ ૩,૫૯,૬૦,૬૧. પુરાવાઓનું વર્ગીકરણ.પુરાવાને સીધા પુરાવા (મૂળ પુરાવા) અને પરોક્ષ પુરાવા (નોંધપાત્ર પુરાવા) તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.પ્રત્યક્ષ પુરાવા કોઈ વસ્તુ અથવા હકીકતના અસ્તિત્વને વાસ્તવિક ઉત્પાદન દ્વારા અથવા સાક્ષી અથવા નિદર્શનક્ષમ ઘોષણા દ્વારા સ્થાપિત કરે છે જેણે પોતે તેને સમજી લીધું છે અને તે અનુમાન અથવા ધારણા માટે કોઈ અવકાશથી વંચિત છે.પરોક્ષ પુરાવા તાર્કિક નિષ્કર્ષને જન્મ આપે છે કે એક તથ્ય–ઇન–ઇશ્યૂ અસ્તિત્વમાં છે, ક્યાં તો નિર્ણાયક અથવા અનુમાનિત રીતે.પ્રત્યક્ષ પુરાવા મૌખિક અથવા દસ્તાવેજી પુરાવા હોઈ શકે છે.પરોક્ષ પુરાવા એવા પુરાવા બની શકે છે જે પરિસ્થિતિજન્ય પ્રકૃતિના હોય.

પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨:કલમ ૬૦.મૌખિક પુરાવા.વર્ગીકરણ અને અવકાશ.મૌખિક પુરાવા અસલ અથવા સાંભળેલી પ્રકૃતિના હોઈ શકે છે.તે મૂળ

છે જો તે વ્યક્તિ દ્વારા આપવામાં આવે જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયો દ્વારા કંઈક જોયું અથવા સાંભળ્યું હોય.સાંભળેલા પુરાવાને વ્યુત્પન્ન, પ્રસારિત અથવા સેકન્ડ હેન્ડ પુરાવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જેમાં સાક્ષી માત્ર તે અહેવાલ આપે છે જે તેણે પોતે જોયો નથી અથવા સાંભળ્યો નથી પરંતુ કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિ પાસેથી શીખ્યા છે.મૌખિક પુરાવાને પણ પ્રાથમિક અને ગૌણ પુરાવા તરીકે પેટા–વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.પહેલું એ મૂળ પુરાવાનું મૌખિક વર્ણન છે જ્યારે બીજું એ અહેવાલ અથવા મૂળ પુરાવાનું મૌખિક વર્ણન અથવા દસ્તાવેજની નકલ અથવા મૂળ વસ્તુનું નમૂના છે.કલમ ૬૦ના આદેશ મુજબ, મૌખિક પુરાવા સીધા અથવા હકારાત્મક હોવા જોઈએ.

પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨:શબ્દ "સાંભળેલા પુરાવા".અવકાશ."સાંભળેલા પુરાવા" શબ્દને પુરાવા અધિનિયમ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો નથી. સાંભળેલા પુરાવા એ હકીકતને સાબિત કરવા માટે અસ્વીકાર્ય છે જે સાંભળેલી વાત પર રજૂ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે જરૂરી નથી કે તે નિવેદન કરવામાં આવ્યું હોય કે જેના પર ચોક્કસ કાર્યવાહી કરવામાં આવી હતી અથવા ચોક્કસ પરિણામો અનુસરવામાં આવ્યા હતા જેમ કે ગુનાની માહિતી આપનારના પુરાવા.

પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨:કલમ ૫૯,૬૧,૬૨,૬૩,૬૪,૬૫,૬૬,૬૭ (૨),૭૮. દસ્તાવેજી પુરાવા.વર્ગીકરણ અને અવકાશ.કલમ ૫૯ના આદેશ મુજબ દસ્તાવેજની સામગ્રી મૌખિક પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાતી

નથી.દસ્તાવેજી પુરાવાઓ દસ્તાવેજો જાતે રજૂ કરીને અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં અધિનિયમ ની કલમ ૬૫ હેઠળ ગૌણ પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવાના હોય છે. કલમ ૬૧ પ્રાથમિક અથવા ગૌણ પુરાવા દ્વારા દસ્તાવેજની સામગ્રીના પુરાવાને મંજૂરી આપે છે.કલમ ૬૨ મુજબ, પ્રાથમિક પુરાવાનો અર્થ એ છે કે જ્યારે દસ્તાવેજ પોતે જ અદાલતના નિરીક્ષણ માટે રજૂ કરવામાં આવે છે.દસ્તાવેજની સામગ્રીને સાબિત કરવા માટે પુરાવા ગૌણ પુરાવા બનવા માટે, તે કલમ ૬૩ હેઠળ નિર્દિષ્ટ પ્રકારનો હોવો આવશ્યક છે.કલમ ૬૪ દસ્તાવેજના આદેશ મુજબ, કલમ ૬૫ હેઠળ ઉલ્લેખિત કેસો સિવાય, પ્રાથમિક પુરાવા રજૂ કરીને સાબિત કરવું આવશ્યક છે.કાયદાની નીતિ એ છે કે પ્રાથમિક પુરાવા એ શ્રેષ્ઠ પુરાવા છે અને તે પ્રશ્નમાં હકીકતની સૌથી મોટી નિશ્ચિતતા પ્રદાન કરે છે અને જ્યારે પ્રાથમિક સ્રોતની ગેરહાજરીને સંતોષકારક રીતે સમજાવવામાં આવે ત્યારે જ દસ્તાવેજોની સામગ્રીને સાબિત કરવા માટે ગૌણ પુરાવા સ્વીકાર્ય છે.

પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨:વિભાગ ૪,૧૧૪. ધારણાઓ સંબંધિત કાયદો.શબ્દ "ધારો, ધારો, નિર્ણાયક પુરાવો".વાસ્તવિક ધારણા અથવા વિવેકાધીન ધારણા "ધારણા કરી શકાય છે" હેઠળ આવે છે અને આ કિસ્સામાં હકીકતો પુરાવા રજૂ કરીને સાબિત થઈ શકે છે અથવા અદાલત હકીકતના અસ્તિત્વની ધારણા કરી શકે છે.કાનૂની ધારણા અથવા ફરજિયાત ધારણા "ધારણા કરશે" હેઠળ આવે છે અને એકવાર કાયદા દ્વારા જાહેર કરવામાં આવે કે અદાલત કોઈ હકીકતનું અસ્તિત્વ ધારણ કરશે, તો પછી અદાલત આવી

ધારણાથી વિપરીત પુરાવા રજૂ કરીને આવી ધારણા વિસ્થાપિત ન થાય ત્યાં સુધી આવી હકીકત ધારણ કરવાની જવાબદારી હેઠળ છે.નિર્ણાયક પુરાવો એ કાયદાની કડક ઘોષણા છે અને એકવાર એક હકીકત બીજાનો નિર્ણાયક પુરાવો જાહેર થઈ જાય, પછી અદાલત આવી ધારણાને ખોટી જગ્યાએ મૂકવા માટે પુરાવાને રજૂ કરવાની મંજૂરી આપશે નહીં.કલમ ૧૧૪ દ્વારા માનવામાં આવેલી ધારણા એ વિવેકાધીન ધારણા છે.

પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨:પ્રકરણ ૭.સાબિતીનો બોજ–"સાબિતીનો બોજ" શબ્દસમૂહના બે અર્થો છે એક, કાયદો અને દલીલની બાબત તરીકે સાબિતીનો બોજ અને બીજો, કેસ સ્થાપિત કરવાનો બોજ; પહેલું દલીલના આધારે કાયદાના પ્રશ્ન તરીકે નક્કી કરવામાં આવે છે અને સમગ્ર સુનાવણી દરમિયાન તે અપરિવર્તિત રહે છે, જ્યારે કે બાદમાં સ્થિર નથી પરંતુ પક્ષ તેની તરફેણમાં ધારણા ઉઠાવવા માટે પૂરતા પુરાવા રજૂ કરે તે જલદી બદલાઈ જાય છે.

પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨:શત્રુતાપૂર્ણ સાક્ષી.પુરાવાની સ્વીકાર્યતા.સ્થાયી કાનૂની સ્થિતિ.જો સાક્ષીને "પ્રતિકૂળ" ગણવામાં આવે અને તેની ઉલટ તપાસ કરવામાં આવે, તો પણ તેના પુરાવાને સંપૂર્ણપણે રદ કરી શકાતો નથી, પરંતુ તેને યોગ્ય કાળજી અને સાવધાની સાથે ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ અને જુબાનીનો તે ભાગ જે વિશ્વસનીય છે તેને ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ અને તેના પર કાર્યવાહી કરવી જોઈએ.

સંદર્ભ અરજીનો જવાબ આપતા કોર્ટે કહ્યું:૧. રેઝ ગેસ્ટેના સિદ્ધાંતને અનુરૂપ, હકીકતમાં વસ્તુઓ અથવા ઘટનાઓની સ્થિતિ તેમજ માનસિક સ્થિતિ એટલે કે હેતુ અથવા દુશ્મનાવટનો સમાવેશ થાય છે.પુરાવાના કાયદામાં તથ્યમાં પ્રોબેન્ડમ એટલે કે સાબિત કરવાની મુખ્ય હકીકત અને પ્રોબેન્સ એટલે કે પુરાવા હકીકતનો સમાવેશ થાય છે, જેમાંથી મુખ્ય હકીકત તરત જ અથવા અનુમાન દ્વારા અનુસરે છે.બીજી બાજુ, "મુદ્દામાં તથ્ય" શબ્દનો અર્થ એ છે કે જે બાબતો વિવાદમાં છે અથવા જે તપાસનો વિષય છે.તે સારી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે પુરાવા એ કેસમાં રજૂ કરાયેલા તથ્યો પર આધારિત હોય છે અને તેથી, મુખ્ય તથ્યો કેટલીકવાર મુદ્દાની હકીકતો હોય છે.આ મુદ્દા સાથે સંબંધિત હકીકતો એ પુરાવાઓ છે જે મુદ્દામાં કોઈ હકીકત અથવા કોઈ સંબંધિત હકીકતના અસ્તિત્વ અથવા અસ્તિત્વને સંભવિત બનાવે છે.[પરિચ્છેદ ૩૦,૩૧] [૧૯૯–C–E]

૨. ફોજદારી કેસોમાં, વોરંટ અથવા સમન્સના કેસોમાં આરોપ અથવા સંપાદનમાં મુદ્દાના તથ્યોની રચના કરવામાં આવે છે.મુદ્દામાં તથ્યોનો પુરાવો મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવો હોઈ શકે છે.પુરાવા એ માધ્યમ છે જેના દ્વારા અદાલતને તપાસ હેઠળના મામલાના સત્યતા નો અનુભવ થાય છે , એટલે કે, સાક્ષીઓના વાસ્તવિક શબ્દો અથવા રજૂ કરેલા દસ્તાવેજો અને મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવાના તથ્યો નહીં.અલબત્ત, પુરાવા શબ્દ માત્ર મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવા સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ ભૌતિક વસ્તુઓ, સાક્ષીઓનું

વર્તન, જે હકીકતોની ન્યાયિક નોટિસ લઈ શકાય છે, પક્ષકારોની કબૂલાત, સ્થાનિક નિરીક્ષણ અને ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા (સીઆરપીસી) ની કલમ ૩૧૩ હેઠળ મેજિસ્ટ્રેટ અથવા ન્યાયાધીશ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પ્રશ્નોના આરોપી દ્વારા આપવામાં આવેલા જવાબો જેવી અન્ય બાબતો માટે પણ મર્યાદિત છે. [પરિચ્છેદ ૩૨] [૧૪૪-ઇ-જી]

૩. “પ્રત્યક્ષ "અથવા" મૂળ "પુરાવાનો અર્થ એ છે કે જે પુરાવા કોઈ વસ્તુ અથવા હકીકતના અસ્તિત્વને વાસ્તવિક ઉત્પાદન દ્વારા અથવા સાક્ષી દ્વારા અથવા કોઈ વ્યક્તિની નિદર્શક ઘોષણા દ્વારા સ્થાપિત કરે છે જેણે પોતે તેને સમજી લીધું છે, અને માન્યું છે કે તે મુદ્દામાં એક હકીકત સ્થાપિત કરે છે.પ્રત્યક્ષ પુરાવા કોઈ પણ અનુમાનના અનુમાન વિના મુદ્દામાં હકીકતનું અસ્તિત્વ સાબિત કરે છે.બીજી બાજુ, "પરોક્ષ પુરાવા" અથવા "નોંધપાત્ર પુરાવા" એ તાર્કિક નિષ્કર્ષને જન્મ આપે છે કે આવી હકીકત ક્યાં તો નિર્ણાયક અથવા અનુમાનિત રીતે અસ્તિત્વમાં છે.વિચારણા હેઠળના નોંધપાત્ર પુરાવાઓની અસર એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં એકથી વધુ ઉકેલો સ્વીકારવામાં ન આવે અને તે હકીકત સાબિત ન થઈ હોય તેવા કોઈપણ સમજૂતી સાથે અસંગત હોવી જોઈએ.પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાનિત પુરાવા (પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા) દ્વારા, કોઈ એવું કહી શકે છે કે અન્ય હકીકતો સાબિત થાય છે, જેમાંથી આપેલ હકીકતનું અસ્તિત્વ તાર્કિક રીતે અનુમાનિત થઈ શકે છે.[પેરા ૩૩] [૧૪૪-જી-એચ; ૧૪૫-એ-બી]

૪. મૌખિક પુરાવાને અસલ અને સાંભળેલા પુરાવા તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.મૂળ પુરાવો એ છે કે જેને સાક્ષી પોતાની ઇન્દ્રિયોના માધ્યમથી જોયો અથવા સાંભળ્યો હોવાનો અહેવાલ આપે છે.સાંભળેલા પુરાવાને વ્યુત્પન્ન, પ્રસારિત અથવા સેકન્ડ હેન્ડ પુરાવા પણ કહેવામાં આવે છે જેમાં સાક્ષી માત્ર તેણે જે જોયું અથવા સાંભળ્યું છે તેનો અહેવાલ આપતો નથી, અને જે તેની પોતાની શારીરિક ઇન્દ્રિયોના તાત્કાલિક નિરીક્ષણ હેઠળ આવ્યું છે તેનો અહેવાલ આપતો નથી, પરંતુ તેણે ત્રીજા વ્યક્તિના માધ્યમથી હકીકતના સંદર્ભમાં શું શીખ્યું છે.નીરજ દત્તા વિ. રાજ્ય (જીઓવીટી). એન. સી. ટી. ઓફ દિલ્હી) સામાન્ય રીતે, સાંભળેલી સાક્ષી અસ્વીકાર્ય હશે, પરંતુ જ્યારે તેને અન્ય સાક્ષીઓના મૂળ પુરાવા દ્વારા સમર્થન આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે સ્વીકાર્ય રહેશે.[પરિચ્છેદ ૩૪] [૧૪૫–C–D]

૫. એવા પુરાવા કે જે મુદ્દાની હકીકતને સીધી રીતે સ્થાપિત કરતા નથી પરંતુ તે સંજોગો પર પ્રકાશ પાડે છે જેમાં મુદ્દાની હકીકત બની ન હતી તે પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા છે (જેને અનુમાનિત અથવા અનુમાનિત પુરાવા પણ કહેવાય છે).પરિસ્થિતિક પુરાવા એટલે એવી હકીકતો કે જેમાંથી બીજી હકીકતનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.જો કે પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા આ મુદ્દાની હકીકતને સીધી સાબિત કરવા માટે નથી જતા, તે સમાન રીતે સીધી છે.પરિસ્થિતિક પુરાવા પણ સંજોગોના સીધા પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવા પડે છે.[પેરા ૩૫] [૧૪૫–E–F]

૬. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૫૯ જણાવે છે કે દસ્તાવેજો અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક રેકોર્ડની સામગ્રી સિવાયની તમામ હકીકતો મૌખિક પુરાવા દ્વારા સાબિત થઈ શકે છે.મૌખિક પુરાવાનો અર્થ એ છે કે અદાલત અથવા અદાલત દ્વારા નિયુક્ત કમિશનરોની હાજરીમાં તપાસ કરાયેલ જીવંત વ્યક્તિઓની જુબાની, બહેરા અને મૂંગા વ્યક્તિઓ પણ સંકેતો દ્વારા અથવા અર્થઘટન દ્વારા અથવા લેખિત દ્વારા પુરાવા રજૂ કરી શકે છે, જો તેઓ સાક્ષર હોય.બીજી તરફ દસ્તાવેજી પુરાવાઓ, દસ્તાવેજો જાતે રજૂ કરીને અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં, અધિનિયમ ની કલમ ૬૫ હેઠળ ગૌણ પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવાના હોય છે. વધુમાં, મનની કોઈપણ સ્થિતિનું અસ્તિત્વ દર્શાવતી હકીકતો, જેમ કે હેતુ, જ્ઞાન, સદ્ભાવના, બેદરકારી અથવા માંદગીને સીધી જુબાની દ્વારા સાબિત કરવાની જરૂર રહેશે નહીં.તે વર્તન, આસપાસના સંજોગો વગેરે પરથી અનુમાનિત રીતે સાબિત થઈ શકે છે. [પેરા ૩૬,૩૭] [૧૪૫–જી–એચ; ૧૪૬–એ–બી]

૭. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૦ માટે જરૂરી છે કે મૌખિક પુરાવા સીધા અથવા હકારાત્મક હોવા જોઈએ.સીધો પુરાવો એ છે કે જ્યારે તે મુદ્દામાં મુખ્ય હકીકત સ્થાપિત કરવા માટે સીધો જાય છે."ડાયરેક્ટ" શબ્દનો ઉપયોગ વ્યુત્પન્ન અથવા સાંભળેલા પુરાવા સાથે કરવામાં આવે છે જ્યાં સાક્ષી પુરાવા આપે છે કે તેણે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ પાસેથી માહિતી મેળવી હતી.જો તે વ્યક્તિ પોતે આવી માહિતી આપતો નથી, તો આવા પુરાવા સાંભળેલા પુરાવા તરીકે અસ્વીકાર્ય

હશે.બીજી બાજુ, પરિસ્થિતિજન્ય અથવા અનુમાનિત પુરાવા અથવા અનુમાનિત પુરાવા (કલમ 3) તરીકે ફોરેન્સિક પ્રક્રિયા પરોક્ષ પુરાવા છે.તેનો અર્થ એ છે કે અન્ય હકીકતોના પુરાવા જેમાંથી મુદ્દામાં હકીકતનું અસ્તિત્વ તાર્કિક રીતે અનુમાનિત થઈ શકે છે.આ સંદર્ભમાં, "પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા" અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ છૂટક અર્થમાં થાય છે કારણ કે, કેટલીકવાર, પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા પણ સીધા હોઈ શકે છે.જો કે "સાંભળેલા પુરાવા" શબ્દને પુરાવા અધિનિયમ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો નથી, તેમ છતાં, તે અદાલતોમાં સતત ઉપયોગમાં છે.જો કે, સાંભળેલી વાતોના પુરાવા એ હકીકતને સાબિત કરવા માટે અસ્વીકાર્ય છે જે સાંભળેલી વાત પર રજૂ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે જરૂરી નથી કે તે નિવેદન કરવામાં આવ્યું હોય કે જેના પર ચોક્કસ કાર્યવાહી કરવામાં આવી હતી અથવા ચોક્કસ પરિણામો અનુસરવામાં આવ્યા હતા જેમ કે ગુનાની માહિતી આપનારના પુરાવા.આ તબક્કે, તે અલગ પાડવું આવશ્યક છે કે મૌખિક પુરાવાના સંદર્ભમાં પણ, પેટા–વર્ગો છે–પ્રાથમિક પુરાવા અને ગૌણ પુરાવા.પ્રાથમિક પુરાવા એ મૂળ પુરાવાનો મૌખિક અહેવાલ છે, એટલે કે, જે વ્યક્તિએ શું થયું તે જોયું અને અદાલત દ્વારા નોંધાયેલ તેનો અહેવાલ આપે છે, અથવા મૂળ દસ્તાવેજ પોતે, અથવા કોર્ટમાં રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે મૂળ વસ્તુ.ગૌણ પુરાવા એ મૂળ પુરાવાનો અહેવાલ અથવા મૌખિક અહેવાલ અથવા દસ્તાવેજની નકલ અથવા મૂળ વસ્તુનું નમૂના છે.[પરિચ્છેદ ૩૯,૪૦,૪૧] [૧૪૬–D–H]

૮. કલમ ૬૧ દસ્તાવેજોની સામગ્રીના પુરાવા સાથે સંબંધિત છે જે પ્રાથમિક અથવા ગૌણ પુરાવા દ્વારા છે.જ્યારે કોઈ દસ્તાવેજ પ્રાથમિક પુરાવા તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૭ થી ૭૩ માં નિર્ધારિત રીતે સાબિત કરવો પડશે. માત્ર દસ્તાવેજને અદાલત દ્વારા પ્રદર્શન તરીકે રજૂ કરવા અને ચિહ્નિત કરવા એ તેની સામગ્રીનો યોગ્ય પુરાવો ન હોઈ શકે.તેનો અમલ સ્વીકાર્ય પુરાવા દ્વારા સાબિત થવો જોઈએ.બીજી બાજુ, જ્યારે કોઈ દસ્તાવેજ વિરોધી પક્ષ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે અને સ્વીકારવામાં આવે છે અને અદાલત દ્વારા તેને પ્રદર્શન તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે દસ્તાવેજની સામગ્રી મૂળ દસ્તાવેજ એટલે કે પ્રાથમિક પુરાવા અથવા તેની નકલો દ્વારા સાબિત થવી જોઈએ.જ્યાં સુધી મૂળ દસ્તાવેજ અસ્તિત્વમાં છે અને ઉપલબ્ધ છે, ત્યાં સુધી તેની સામગ્રી પ્રાથમિક પુરાવા દ્વારા સાબિત થવી આવશ્યક છે.જ્યારે પ્રાથમિક પુરાવા ખોવાઈ જાય ત્યારે જ ન્યાયના હિતમાં ગૌણ પુરાવાને મંજૂરી આપવી જોઈએ.પ્રાથમિક પુરાવા એ શ્રેષ્ઠ પુરાવા છે અને તે પ્રશ્નમાં હકીકતની સૌથી મોટી નિશ્ચિતતા પ્રદાન કરે છે.આમ, જ્યારે દસ્તાવેજી પુરાવા રજૂ કરીને કોઈ ચોક્કસ હકીકત સ્થાપિત કરવાની હોય, ત્યારે મૌખિક પુરાવા માટે કોઈ અવકાશ હોતો નથી.જે રજૂ કરવાનું છે તે પ્રાથમિક પુરાવા છે એટલે કે દસ્તાવેજ પોતે.જ્યારે પ્રાથમિક સ્રોતની ગેરહાજરીને સંતોષકારક રીતે સમજાવવામાં આવે ત્યારે જ દસ્તાવેજોની સામગ્રીને સાબિત કરવા માટે ગૌણ પુરાવાને મંજૂરી આપવામાં આવે છે.તેથી, મૂળ પુરાવા રજૂ ન કરવા માટે પૂરતા કારણ આપ્યા વિના ગૌણ પુરાવા સ્વીકારવા જોઈએ નહીં.[પરિચ્છેદ ૪૨]

[૧૪૭–એ–ઈ]

૯. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૨ પ્રાથમિક પુરાવાને વ્યાખ્યાયિત કરે છે જેનો અર્થ એ છે કે અદાલતના નિરીક્ષણ માટે રજૂ કરાયેલા દસ્તાવેજો.જો પ્રાથમિક પુરાવા ઉપલબ્ધ હોય, તો તે ગૌણ પુરાવાને બાકાત રાખશે.પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૩ ગૌણ પુરાવા સાથે સંબંધિત છે અને તેનો અર્થ શું છે અને તેમાં શું સામેલ છે તે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.કલમ ૬૩ પાંચ પ્રકારના ગૌણ પુરાવાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે કે–(i) અહીં પછીની જોગવાઈઓ હેઠળ આપવામાં આવેલી પ્રમાણિત નકલો; (ii) યાંત્રિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા મૂળમાંથી બનાવેલી નકલો જે પોતે જ નકલની ચોકસાઈની ખાતરી આપે છે, અને આવી નકલો સાથે સરખામણી કરે છે; (iii) મૂળમાંથી બનાવેલી અથવા તેની સાથે સરખામણી કરાયેલ નકલો; (iv) જે પક્ષોએ તેને અમલમાં મૂક્યું ન હતું તેમની વિરુદ્ધ દસ્તાવેજોના પ્રતિકૂળ ભાગો; (v) કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા આપેલા દસ્તાવેજની સામગ્રીનો મૌખિક અહેવાલ જેણે પોતે તેને જોયો છે.[પેરા ૪૩] [૧૪૭–ઈ–એચ; ૧૪૮–એ]

૧૦. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૪ જણાવે છે કે ઉપર ઉલ્લેખિત કેટલાક કિસ્સાઓ સિવાય દસ્તાવેજો પ્રાથમિક પુરાવા દ્વારા સાબિત થવા જોઈએ.એકવાર દસ્તાવેજ દાખલ થઈ જાય પછી, તે દસ્તાવેજની સામગ્રીને પણ પુરાવામાં દાખલ કરવામાં આવે છે, જો કે તે સામગ્રી નિર્ણાયક પુરાવા ન પણ હોઈ શકે.વધુમાં,

એકવાર અમુક પુરાવા નિર્ણાયક થઈ જાય તે પછી તે અન્ય કોઈપણ પુરાવાને બંધ કરી દે છે જે તે પુરાવાની નિર્ણાયકતાથી દૂર કરશે.અન્ય કોઈપણ પુરાવા રજૂ કરવા પર પ્રતિબંધ છે જે તે પુરાવાની નિર્ણાયકતાથી દૂર થઈ શકે છે અને જ્યારે આવા પુરાવાને નિર્ણાયક બનાવવામાં આવે ત્યારે અદાલત પાસે હકીકતના અસ્તિત્વને માન્ય રાખવાનો કોઈ વિકલ્પ નથી.આમ, એકવાર દસ્તાવેજ યોગ્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે તે પછી, દસ્તાવેજોની સામગ્રી પુરાવા તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે, અને જો આવા દસ્તાવેજના પુરાવા તરીકે ટેન્ડરના તબક્કે તેની સાબિતીની રીત અંગે કોઈ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય, તો આવા કોઈ વાંધાને કેસના પછીના કોઈપણ તબક્કે અથવા અપીલમાં ઉઠાવવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી.[પેરા ૪૪] [૧૪૮–બી–ડી]

૧૧. અદાલતો કોઈ ચોક્કસ હકીકતમાંથી ચોક્કસ તારણ કાઢવા માટે અધિકૃત છે, સિવાય કે જ્યાં સુધી આવા તારણનું સત્ય અન્ય તથ્યો દ્વારા નકારી કાઢવામાં ન આવે.અદાલત, પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૪ હેઠળ, હકીકતના પુરાવાના હેતુઓ માટે ધારણા ઉભી કરી શકે છે.તે સારી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે ધારણા પોતે પુરાવા નથી પરંતુ માત્ર તે પક્ષ માટે પ્રથમ દૃષ્ટિ કેસ બનાવે છે જેના લાભ માટે તે અસ્તિત્વમાં છે.અંગ્રેજી કાયદા અનુસાર, ધારણાઓની ત્રણ શ્રેણીઓ છે, એટલે કે, (i) હકીકત અથવા કુદરતી ધારણાની ધારણાઓ; (ii) કાયદાની ધારણા (નકારી શકાય તેવી અને નકારી ન શકાય તેવી); અને (iii) મિશ્ર ધારણાઓ એટલે કે, "કાયદા તથા પુરાવા ની એકત્રિત

કરેલ ધારણાઓ શ્ર ક શ્ર શ્ર ક .પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૪ માં "ધારી શકે છે" અને "ધારણ કરશે" એ અભિવ્યક્તિ પણ ધારણાઓની શ્રેણીઓ છે.વાસ્તવિક ધારણાઓ અથવા વિવેકાધીન ધારણાઓ "ધારણા કરી શકે છે" ના વિભાજન હેઠળ આવે છે જ્યારે કાનૂની ધારણાઓ અથવા ફરજિયાત ધારણાઓ "ધારણા કરશે" ના વિભાજન હેઠળ આવે છે."ધારો કે "કેસના સંજોગો અનુસાર ધારણા કરવા માટે તે અદાલતની વિવેકબુદ્ધિ પર છોડી દે છે પરંતુ" ધારો "અદાલત પાસે કોઈ વિકલ્પ છોડતો નથી, અને જ્યાં સુધી તેને નકારી કાઢવા માટે પુરાવા આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે હકીકતને સાબિત કરવા માટે બંધાયેલો છે, ઉદાહરણ તરીકે, ભારતનું રાજપત્ર હોવાનો દાવો કરતા દસ્તાવેજની વાસ્તવિકતા."ધારશે" શબ્દ એવિડન્સ અધિનિયમ ની કલમ ૭૯,૮૦,૮૧,૮૩,૮૫,૮૯ અને ૧૦૫માં જોવા મળે છે. [પેરા ૪૬] [૧૪૮–એફ–એચ; ૧૪૯–એ–બી]

૧૨. આ અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ એવી ધારણા સાથે સંબંધિત છે કે જ્યાં જાહેર સેવક કાનૂની મહેનતાણું સિવાય અન્ય લાભ સ્વીકારે છે.જ્યાં સુધી તેનાથી વિપરીત સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી તે પેટા–કલમ (૧) અને પેટા–કલમ (૨) માં "ધારવામાં આવશે" અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ કરે છે.ઉપરોક્ત જોગવાઈ કાનૂની ધારણા સાથે સંબંધિત છે જે આદેશની પ્રકૃતિમાં છે કે જો અધિનિયમ ના અગાઉના ભાગમાં દર્શાવેલી શરત સંતોષાય તો આરોપીએ કોઈ પણ સત્તાવાર કાર્ય કરવા માટે અથવા ન કરવા માટે હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે સંતોષ સ્વીકાર્યો

હોવાનું માનવું પડશે.અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળ કાનૂની ધારણા કરવા માટેની એકમાત્ર શરત એ છે કે સુનાવણી દરમિયાન, તે સાબિત કરવું જોઈએ કે આરોપીએ કોઈપણ સંતોષ સ્વીકાર્યો હતો અથવા સ્વીકારવા માટે સંમત થયો હતો.આ કલમ એવું નથી કહેતી કે ઉપરોક્ત શરત સીધી પુરાવા દ્વારા સંતોષવી જોઈએ.તેની એકમાત્ર જરૂરિયાત એ છે કે તે સાબિત કરવું આવશ્યક છે કે આરોપીએ સંતોષ સ્વીકાર્યો છે અથવા સ્વીકારવા માટે સંમત થયા છે.[પેરા ૪૮] [૧૪૯-ઈ-જી]

૧૩. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળની ધારણા પ્રકૃતિમાં વિવેકાધીન છે કારણ કે તે અદાલત માટે ખુલ્લી છે કે તે અન્ય હકીકતના પુરાવામાંથી એક હકીકતના અસ્તિત્વની ધારણા કરે કે નહીં.આ ૧૯૪૭ના અધિનિયમ ની કલમ ૪ (૧) અથવા અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળની ધારણાથી વિપરીત છે, જ્યાં અદાલતે આવી ધારણા કરવી પડે છે, જો કોઈ ચોક્કસ હકીકત સાબિત થાય છે, એટલે કે, જ્યાં આરોપી દ્વારા કોઈ ગેરકાયદેસર વળતર પ્રાપ્ત થયું હોય.આવા કિસ્સામાં એવી ધારણા કરવી પડે છે કે વ્યક્તિએ તે વસ્તુ પુરસ્કારના હેતુથી મેળવી હતી.તેથી, એકવાર તે સ્થાપિત થઈ જાય કે આરોપીને એવી રકમ મળી છે જે તેને કાયદાકીય મહેનતાણું તરીકે મળવાની ન હતી, ત્યારે અદાલત પાસે આ બાબતમાં કોઈ વિકલ્પ નથી.અલબત્ત, આરોપી એ બતાવવા માટે તૈયાર છે કે તે નાણાં તેના માટે કાનૂની મહેનતાણું તરીકે બાકી ન હોવા છતાં તે કાયદેસર રીતે તેને કોઈ અન્ય રીતે બાકી હતા અથવા તેણે તે વ્યવહાર અથવા વ્યવસ્થા હેઠળ

મેળવ્યું હતું જે કાયદેસર છે.આવા કેસમાં આરોપી પરનો બોજ એટલો હળવો નહીં હોય જેટલો પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળ ધારણા કરવામાં આવે છે અને માત્ર એ હકીકતને કારણે મુક્ત કરી શકાતો નથી કે આરોપી દ્વારા આપવામાં આવેલ સમજૂતી વાજબી અને સંભવિત છે.તે વધુ બતાવવું આવશ્યક છે કે સમજૂતી સાચી છે.આ જોગવાઈમાં જે શબ્દો "જ્યાં સુધી વિપરીત સાબિત ન થાય" તે સ્પષ્ટ કરે છે કે ધારણાને "પુરાવા" દ્વારા રદિયો આપવો પડશે, નહીં કે ખાલી સમજૂતી દ્વારા જે માત્ર બુદ્ધિગમ્ય છે.એક હકીકત ત્યારે સાબિત થાય છે જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ સીધું સ્થાપિત થાય છે અથવા જ્યારે તેની સામે લાવવામાં આવેલી સામગ્રી પર, કોર્ટને તેનું અસ્તિત્વ એટલું સંભવિત લાગે છે કે વાજબી માણસ તે અસ્તિત્વમાં છે તેવી ધારણા પર અધિનિયમ કરશે.તેથી, જ્યાં સુધી સમજૂતીને પુરાવા દ્વારા સમર્થન આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, જોગવાઈ દ્વારા બનાવવામાં આવેલી ધારણાને નકારી શકાય નહીં.[પેરા ૫૦] [૧૫૦–સી–એચ]

૧૪. "ધારણા કરી શકે છે" અને "ધારણા કરશે" અભિવ્યક્તિઓથી વિપરીત, "નિર્ણાયક સાબિતી" અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૪ માં પણ થાય છે. જ્યારે કાયદો કહે છે કે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનો પુરાવો નિર્ણાયક હશે, ત્યારે તે હકીકત તે પુરાવા દ્વારા અથવા કોઈ અન્ય પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે જેને કોર્ટ મંજૂરી આપે છે અથવા તેની જરૂર છે.જ્યારે નિર્ણાયક પુરાવા રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે અદાલત પાસે હકીકત અસ્તિત્વમાં છે તેવું

માનવા સિવાય કોઈ વિકલ્પ નથી.દાખલા તરીકે, અદાલતના આદેશમાં આપેલું નિવેદન અદાલતના પીઠાસીન અધિકારી સમક્ષ શું થયું તે નિર્ણાયક છે.આમ, નિર્ણાયક પુરાવા અમુક હકીકતોને કાયદા દ્વારા કૃત્રિમ પ્રોબેટિવ અસર આપે છે.તે અસરનો સામનો કરવા માટે કોઈ પુરાવા રજૂ કરવાની મંજૂરી નથી.જ્યારે કોઈ કાયદો અમુક હકીકતોને અંતિમ અને નિર્ણાયક બનાવે છે, ત્યારે આવા તથ્યોને નકારી કાઢવાના પુરાવાને મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં.[પરિચ્છેદ ૫૨] [૧૫૧–બી–ડી]

૧૫. કાયદાની અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલા તમામ પુરાવાને પ્રત્યક્ષ અથવા પરિસ્થિતિ જન્ય પુરાવા તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.“"પ્રત્યક્ષ પુરાવા" નો અર્થ થાય છે જ્યારે મુખ્ય હકીકત સાક્ષીઓ, વસ્તુઓ અથવા દસ્તાવેજો દ્વારા સીધી પ્રમાણિત થાય છે.અન્ય તમામ સ્વરૂપો માટે, "પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા" શબ્દ જે "પરોક્ષ પુરાવા" છે, તેનો સંદર્ભ સાક્ષીઓ, વસ્તુઓ અથવા દસ્તાવેજો દ્વારા આપવામાં આવે છે, જે પુરાવા તરીકે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.આ પણ બે પ્રકારના હોય છે, નિર્ણાયક અને અનુમાનિત.નિર્ણાયક ત્યારે હોય છે જ્યારે મુખ્ય અને પુરાવાઓ વચ્ચેનો સંબંધ–તથ્ય પ્રોબેન્ડમ અને તથ્ય પ્રોબેન્સ–પ્રકૃતિના નિયમોનું આવશ્યક પરિણામ હોય; "અનુમાનિત" ત્યારે હોય છે જ્યારે પુરાવાઓમાંથી મુખ્ય હકીકતનું અનુમાન માત્ર સંભવિત હોય, પછી ભલે તે સમજાવવાની માત્રા ગમે તે હોય.આમ, પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા એ સંજોગોનો પુરાવો છે, જેને સીધો પુરાવો કહેવામાં આવે છે.ફરિયાદી પક્ષે કાર્યવાહી થવી

જોઈએ અને ત્વરિત કાર્યવાહી વિના સંપૂર્ણ સાંકળની રચના કરતા તમામ જરૂરી સંજોગો સાબિત કરવા જોઈએ અને આ પૂર્વધારણા તરફ ધ્યાન દોરવું જોઈએ કે આરોપી સિવાય કોઈએ ગુનો કર્યો નથી.[પેરા ૫૩] [૧૫૮–ઈ–જી]

૧૬. અધિનિયમ ની કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ આરોપી જાહેર સેવકનો દોષ સ્થાપિત કરવા માટે સરકારી કર્મચારી દ્વારા ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકૃતિનો પુરાવો એ બિનજરૂરી બાબત છે. આરોપીના અપરાધને ઘરે લાવવા માટે, ફરિયાદી પક્ષે પહેલા ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને હકીકતની બાબત તરીકે અનુગામી સ્વીકૃતિ સાબિત કરવી પડશે.મુદ્દામાં આ હકીકત કાં તો સીધા પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે જે મૌખિક પુરાવા અથવા દસ્તાવેજી પુરાવાના સ્વરૂપમાં હોઈ શકે છે.વધુમાં, મુદ્દાની હકીકત, એટલે કે, ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકૃતિનો પુરાવો પણ સીધા મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવાની ગેરહાજરીમાં પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે.[પેરા ૬૮] [૧૫૮–ઈ–એફ]

૧૭. જ્યારે ફરિયાદીનો સીધો પુરાવો અથવા ફરિયાદીનો "પ્રાથમિક પુરાવો" તેના મૃત્યુ અથવા અન્ય કોઈ કારણસર ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે અધિનિયમ ની કલમ ૭ અથવા ૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) હેઠળ ગુનાઓ માટે દોષિત ઠેરવવા માટે જરૂરી સાબિતીની પ્રકૃતિ અને ગુણવત્તાના સંદર્ભમાં એમ. નરસિંગા રાવમાં ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠનાં ચુકાદા સાથે બી. જયરાજ અને પી.

સત્યનારાયણ મૂર્તિમાં આ અદાલતના ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠનાં ચુકાદાઓમાં કોઈ વિરોધાભાસ નથી.[પેરા ૬૯] [૧૬૦–ઈ–એફ]

સુભાષ પર્વત સોનવાને વિરુદ્ધ ગુજરાત રાજ્ય (૨૦૦૨) ૫ એસસીસી ૮૬:[૨૦૦૨] ૩ એસ. સી. આર. ૩૫૯; રામ કૃષ્ણ વિરુદ્ધ દિલ્હી રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૫૬ એસ. સી. ૪૭૬:[૧૯૫૬] એસસીઆર ૧૮૨; સી. કે. દામોદરન નાયર વિરુદ્ધ ભારત સરકાર (૧૯૯૭) ૯ એસસીસી ૪૭૭:[૧૯૯૭] ૧ એસસીઆર ૧૦૭; બી. જયરાજ વિરુદ્ધ આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય (૨૦૧૪) ૧૩ એસસીસી ૫૫ ("બી. જયરાજ"):[૨૦૧૪] ૪ એસસીઆર ૫૫૪; પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિ વિરુદ્ધ પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર, એપી રાજ્ય (૨૦૧૫) ૧૦ એસસીસી ૧૫૨; એમ. નરસિંગા રાવ વિ. સ્ટેટ ઓફ એપી (૨૦૦૧) ૧ એસસીસી ૬૯૧:[૨૦૦૦] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૫૮૪; એ. સુબૈર વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય (૨૦૦૯) ૬ એસસીસી ૫૮૭:[૨૦૦૯] ૯ એસસીઆર ૧૦૫૮; કેરળ રાજ્ય વિ. સી. પી. રાવ (૨૦૧૧) ૬ એસસીસી ૪૫૦:[૨૦૧૧] ૬ એસસીઆર ૮૬૪; સુરેશ બુધર્મલ કલાની વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૧૯૯૮) ૭ એસસીસી ૩૩૭:[૧૯૯૮] ૧ પૂરક.એસસીઆર ૬૦૮; હઝારી લાલ વિ. રાજ્ય (દિલ્હી વહીવટીતંત્ર) (૧૯૮૦) ૨ એસસીસી ૩૯૦:[૧૯૮૦] ૨ એસસીઆર ૧૦૫૩; કિશન ચંદ મંગલ વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય (૧૯૮૨) ૩ એસસીસી ૪૬૬:[૧૯૮૩] ૧ એસસીઆર ૫૬૯; કે.

શાંતમ્મા વિરુદ્ધ કર્ણાટક રાજ્ય (૨૦૨૨) ૪ એસસીસી ૫૭૪; યુપી રાજ્ય વી.રામ અસ્રે (૧૯૯૦) સપ્લીમેન્ટ.એસ.સી.સી. ૧૨; મુખ્તિયાર સિંહ વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય (૨૦૧૭) ૮ એસ.સી.સી. ૧૩૬:[૨૦૧૭] ૮ એસસીઆર ૧૦૯; એમ. આર. પુરુષોત્તમ વિરુદ્ધ કર્ણાટક રાજ્ય (૨૦૧૫) ૩ એસસીસી ૨૪૭; સી. એમ. શર્મા વિરુદ્ધ આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય (૨૦૧૦) ૧૫ એસસીસી ૧:[૨૦૧૦] ૧૩ એસસીઆર ૧૧૦૫; મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિરુદ્ધ ધ્યાનેશ્વર લક્ષ્મણ રાવ વાનખેડે (૨૦૦૯) ૧૫ એસસીસી ૨૦૦:[૨૦૦૯] ૧૧ એસસીઆર ૫૧૩; સુકુમારન વિ. કેરળ રાજ્ય (૨૦૧૫) ૧૧ એસસીસી ૩૧૪; સુનકન્ના વિ. આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય (૨૦૧૬) ૧ એસસીસી ૭૧૩:[૨૦૧૫] ૧૨ એસસીઆર ૮૮૨; મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ રામ સિંહ (૨૦૦૦) ૫ એસસીસી ૮૮:[૨૦૦૦] ૧ એસસીઆર ૫૭૯; રાજસ્થાન રાજ્ય વિરુદ્ધ બાબુ મીના (૨૦૧૩) ૪ એસસીસી ૨૦૬; અમરજીત સિંહ વિરુદ્ધ રાજ્ય (દિલ્હી વહીવટીતંત્ર) ૧૯૯૫ સીઆર એલજે ૧૬૨૩ (ડેલ); કુમાર એક્સપોર્ટ્સ વિ. શર્મા કાર્પેટ્સ (૨૦૦૯) ૨ એસસીસી ૫૧૩:[૨૦૦૮] ૧૭ એસસીઆર ૫૭૨; કૃષ્ણ જનાર્દન ભટ્ટ વિરુદ્ધ દત્તાત્રેય જી. હેગડે (૨૦૦૮) ૪ એસસીસી ૫૪:[૨૦૦૮] ૧ એસ. સી. આર. ૬૦૫; મદ્રાસ રાજ્ય વિરુદ્ધ એ. વૈદ્યનાથ ઐયર એ. આઈ. આર. ૧૯૫૮ એસ. સી. ૬૧:[૧૯૫૮] એસ.સી.આર. ૫૮૦; ધનવંતરાઈ બલવંતરાઈ દેસાઈ વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય એ.આઇ.આર. ૧૯૬૪ એસ.સી. ૫૭૫:[૧૯૬૩] પૂરક.એસ. સી.

આર. ૪૮૫; નવનીતકૃષ્ણન વિ. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર દ્વારા રાજ્ય એ.આઇ.આર. ૨૦૧૮ એસ.સી. ૨૦૨૭:[૨૦૧૮] ૬ એસસીઆર ૭૪૯; શરદ બર્દીહિચંદ સારડા વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૧૯૮૪) ૪ એસસીસી ૧૧૬:[૧૯૮૫] ૧ એસસીઆર ૮૮; પ્રકાશ વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય (૨૦૧૩) ૪ એસસીસી ૬૬૮:[૨૦૧૩] ૨ એસ. સી. આર. ૪૫૮; કુંદન લાલ રલ્હારામ વિરુદ્ધ કસ્ટોડિયન, ઇવેક્યુ પ્રોપર્ટી બોમ્બે એ. આઈ. આર. ૧૯૬૧ એસ. સી. ૧૩૧૬; મધુખર ભાસ્કરરાવ જોશી વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૨૦૦૦) ૮ એસ. સી. સી. ૫૭૧:[૨૦૦૦] ૪ પૂરક.એસસીઆર ૪૭૫; રાજ્ય વિ. ડૉ. અનુપ કુમાર શ્રીવાસ્તવ (૨૦૧૭) ૧૫ એસસીસી ૫૬૦:[૨૦૧૭] ૯ એસસીઆર ૩૪૧; આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ વી. વાસુદેવ રાવ (૨૦૦૪) ૯ એસસીસી ૩૧૯: [૨૦૦૩] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૫૦૦; આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ પી. વેંકટેશ્વરલુ (૨૦૧૫) ૭ એસસીસી ૨૮૩:[૨૦૧૫] ૬ એસસીઆર ૨૬૨; સેલ્વરાજ વિ. કર્ણાટક રાજ્ય (૨૦૧૫) ૧૦ એસસીસી ૨૩૦: [૨૦૧૫] ૯ એસસીઆર ૩૮૧; નયન કુમાર શિવપ્પા વાઘમારે વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૨૦૧૫) ૧૧ એસસીસી ૨૧૨:[૨૦૧૫] ૨ એસસીઆર ૧૭૧; પ્રકાશ ચંદ વિ. રાજ્ય (દિલ્હી વહીવટીતંત્ર) (૧૯૭૯) ૩ એસસીસી ૯૦:[૧૯૭૯] ૨ એસસીઆર ૩૩૦; સત પોલ વિ. દિલ્હી વહીવટીતંત્ર (૧૯૭૬) ૧ એસસીસી ૭૨૭:[૧૯૭૬] ૨ એસસીઆર ૧૧; સ્વતંત્ર સિંહ વિરુદ્ધ હરિયાણા રાજ્ય (૧૯૯૭) ૪ એસસીસી ૧૪:

[૧૯૯૭] ૨ એસ. સી. આર. ૨૩૯; એ. બી. ભાસ્કર રાવ વિ. સીબીઆઈ (૨૦૧૧) ૧૦ એસસીસી ૨૫૯:[૨૦૧૧] ૧૨ એસસીઆર ૭૧૮; એમ. પી. વી. નું રાજ્યશંભુ દયાલ (૨૦૦૬) ૮ એસસીસી ૬૯૩: [૨૦૦૬] ૮ પૂરક.એસસીઆર ૩૧૯–નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

કેસ કાયદો સંદર્ભ

[૨૦૦૨] ૩ એસસીઆર ૩૫૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૬
[૧૯૫૬] એસસીઆર ૧૮૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૬
[૧૯૯૭] ૧ એસસીઆર ૧૦૭	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૮
[૨૦૧૪] ૪ એસસીઆર ૫૫૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૯
[૨૦૦૦] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૫૮૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૯
[૨૦૦૯] ૯ એસસીઆર ૧૦૫૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦બી (iv)
[૨૦૧૧] ૬ એસસીઆર ૮૬૪	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૦બી (iv)

[૧૯૯૮] ૧ પૂરક.એસસીઆર ૬૦૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૧૦સી (iii)
[૧૯૮૦] ૨ એસસીઆર ૧૦૫૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૧૦સી (વી)
[૧૯૮૩] ૧ એસસીઆર ૫૬૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૪ (viii)
[૨૦૧૭] ૮ એસસીઆર ૧૦૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫
[૨૦૧૦] ૧૩ એસસીઆર ૧૧૦૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫
[૨૦૦૯] ૧૧ એસસીઆર ૫૧૩	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫
[૨૦૧૫] ૧૨ એસસીઆર ૮૮૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૧૫
[૨૦૦૦] ૧ એસસીઆર ૫૭૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૨૩
[૨૦૦૮] ૧૭ એસસીઆર ૫૭૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૪૭
[૨૦૦૮] ૧ એસસીઆર ૬૦૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૪૭

[૧૯૫૮] એસસીઆર ૫૮૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૪૯
[૧૯૬૩] પૂરક.એસસીઆર ૪૮૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૦
[૨૦૧૮] ૬ એસસીઆર ૭૪૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૩
[૧૯૮૫] ૧ એસસીઆર ૮૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૫
[૨૦૧૩] ૨ એસસીઆર ૪૫૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૫
[૨૦૦૦] ૪ પૂરક.એસસીઆર ૪૭૫	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૫૭
[૨૦૧૭] ૯ એસસીઆર ૩૪૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૫૮
[૨૦૦૩] ૫ પૂરક.એસસીઆર ૫૦૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૫૯ (i)
[૨૦૧૫] ૬ એસસીઆર ૨૬૨	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૫૯ (ii)
[૨૦૧૫] ૯ એસસીઆર ૩૮૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૫૯ (iii)

[૨૦૧૫] ૨ એસસીઆર ૧૭૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૬૧
[૧૯૭૯] ૨ એસસીઆર ૩૩૦	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૬૨
[૧૯૭૬] ૨ એસસીઆર ૧૧	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પેરા ૬૬
[૧૯૯૭] ૨ એસસીઆર ૬૩૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૧
[૨૦૧૧] ૧૨ એસસીઆર ૭૧૮	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૧
[૨૦૦૬] ૮ પૂરક.એસસીઆર ૩૧૯	ઉલ્લેખ કર્યો છે	પરિચ્છેદ ૭૧

ક્રિમિનલ અપીલેટ જ્યુરિસડીક્શનઃ ક્રીમીનલ અપીલ નંબર ૧૬૬૯ ઓફ ૨૦૦૯.

ક્રિમિનલ અપીલ નંબર ૪ ઓફ ૨૦૦૭માં નવી દિલ્હી ખાતે દિલ્હી હાઈકોર્ટના તા.૦૨.૦૪.૨૦૦૯ ના ચુકાદા અને આદેશમાંથી.

સાથે

એસએલપી (સી. આર. એલ.) ૨૦૨૦નો નંબર ૬૪૯૭, એસએલપી (સી. આર. એલ.) વર્ષ ૨૦૨૨ની કલમ–૨૯૪, ફોજદારી અપીલ નંબર–૧૭૭૯ અને વર્ષ ૨૦૧૦ની કલમ–૨૧૩૬,૨૦૧૯ની ડાયરી નંબર–૨૭૨૩૨, એસ. એલ. પી. (ક્ર. ૨૦૧૯નો નંબર ૧૧૩૩૯, એસએલપી (સી. આર. એલ.) ૨૦૨૦નો નંબર ૩૮૨૮, એસએલપી (સી. આર. એલ.) ૨૦૨૧નો નંબર ૫૯૦૫, એસએલપી (સીઆરએલ.) ૨૦૨૦ નો નંબર ૬૨૭૯, ફોજદારી અપીલ નંબર ૬૭૮ અને ૨૦૨૧ નો ૧૪૯૦,૨૦૨૨ નો ફોજદારી અપીલ નંબર ૧૫૯૨.

સુશ્રી ઐશ્વર્યા ભાટી, જયંત કે. સુદ, એ. એસ. જી., સૌરભ મિશ્રા, એ. એ. જી., અર્ધેન્દુમાઉલી કુમાર પ્રસાદ, એડિશનલ.એ. જી., એસ. નાગમુથુ, બસવ પ્રભુ એસ. પાટીલ, એમ. કરપાગા વિનયગમ, સુશીલ કુમાર જૈન, સુશ્રી કિરણ સૂરી, સુશ્રી સોનિયા માથુર, સિનિયર એડવોક્સ., સતિંદર એસ. ગુલાટી, રાજ કિશોર ચૌધરી, એ. એસ. વૈરાવન, આર. સુધાકરન, જી. આર. વિકાસ, ડી. સુબ્રમણ્ય ભાનુ, રોહન સિંહ, સુશ્રી શાલિની મિશ્રા, કમલદીપ ગુલાટી, એમ. પી.

પાર્થીબન, ટી. હરિ હરા સુધન, જી. મણિ પ્રભુ, સી. સંતોષ, સુશ્રી પુષ્પિતા બસક, ગીત આહુજા, સમર્થ કશ્યપ, અનિરુદ્ધ સંગનેરિયા, કે. વી. મુથુ કુમાર, નીતિન કુમાર, દીપક શર્મા, સી. અરવિંદ, સુશ્રી ક્રિસ્ટ પુનીત જૈન, ડૉ. અજય કુમાર, કૌશલ યાદવ, ડૉ. સુશીલ બલવાડા, રામ કિશોર સિંહ યાદવ, નંદ લાલ કુમાર મિશ્રા, ઉમંગ મહેતા, હર્ષ જૈન, સુશ્રી યશોદા કટિયાર, શફીક અહમદ, વિક્રાંત યાદવ, અર્જુન રઘુવંશી, સંતોષ કુમાર, સુશ્રી શ્વેતા યાદવ, પૃથ્વી પાલ, સાવન કુમાર શુક્લા, અનિલ શર્મા, રોય અબ્રાહમ, સુશ્રી રીના રોય, અખિલ અબ્રાહમ, યૌધિંદર લાલ, સુશ્રી પૂર્વા, હિમિંદર લાલ, રાઘેંત બસંત, સુશ્રી લિઝ મેથ્યુ, સુશ્રી રૂપાલી લખોટિયા, અજય કૃષ્ણ, બી. બાલાજી, મલ્લિકાર્જુન એસ. માઇલર, બમ્માપ્પનવર કે. એસ., હરિબંશ માનવ, અશોક બન્નિદિન્ની, ગગન ગુપ્તા, અનંત પ્રસાદ મિશ્રા, દીપક કુમાર જૈન, અનિલ એસ. પી., નિખિલ ડી. કામથ, પવન આર. જવાલી, સુનીલ એમ. વી., વિનાયક કુલકર્ણી, સોમશેખર નારાયણ, ઉદય ઉર્સ, પરનમ પ્રભાકર, એસ. જે. અમિત, સૈયદ અહમદ નકવી, સંજીવ કુમાર, ડૉ. સુમંત ભારદ્વાજ, વેદાંત ભારદ્વાજ, સુશ્રી મૃદુલા રે ભારદ્વાજ, મેસર્સ બન્નિદિન્ની એન્ડ કંપની, સુશ્રી રુક્મિણી બોબડે, સુશ્રી સ્નિધા મહેરા, સંજય કુમાર. ત્યાગી, અદિત ખુરાના, શુભ્રાંશુ પાધી, ઉદય ખન્ના, સુશ્રી મનીષા ચાવા, સુશ્રી કનિકા, સુશ્રી શિવિકા મહેરા, માનવેન્દ્ર સિંહ, અભિજીત સિંહ, સુશ્રી પૂર્ણિમા સિંહ, સુશ્રી બી. એલ. એન. શિવાની, અમન શર્મા, કાર્તિક જસરા, રણદીપ સચદેવા, સુશ્રી શ્રેયા જૈન, હરીશ નઙ્કા, શિવમ જસરા, ગુરમીત સિંહ મક્કર, અજય પાલ, હર્ષ પરાશર, નિશે રાજન શોંકર, સુશ્રી અનુ કે. જોય,

અલીમ અનવર, ડૉ. જોસેફ એરિસ્ટ એસ., સુશ્રી નૂપુર શર્મા, શોભિત ભારદ્વાજ, સંજીવ કુમાર. મહારા, સુશ્રી વૈદેહી રસ્તોગી, અભિનવ શ્રીવાસ્તવ, સન્ની ચૌધરી, સંદીપ શર્મા, શિવાંગ રાવત, સુશ્રી રાધિકા જાલાન, મહફૂઝ એ.નાસકી, પોલાંકી ગૌતમ, શેખ મોહમ્મદ હનીફ, ટી. વિજય ભાસ્કર રેડ્ડી, કે. વી. ગિરીશ ચૌધરી, સુશ્રી રાજેશ્વરી મુખર્જી, સુશ્રી નીતિ રિચરિયા એડવોક્સ.હાજર પક્ષો તરફે.

કોર્ટનો ચુકાદો નાગરત્ન, ન્યાયમુર્તિ દ્વારા આપવામાં આવ્યો હતો.

૨૭.૦૮.૨૦૧૯ ના આદેશ દ્વારા, આ અદાલતની ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે યોગ્ય સંખ્યાની ખંડપીઠે નક્કી કરવા માટે ઘડવામાં આવેલા કાયદાના પ્રશ્નનો સંદર્ભ આપ્યો છે.આ રીતે કેસોનો આ સમૂહ ભારતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશ દ્વારા પાંચ ન્યાયાધીશોની બનેલી બંધારણીય બેન્ચને મોકલવામાં આવ્યો છે.સરળ સંદર્ભ માટે, ૨૭.૦૮.૨૦૧૯ તારીખનો સંદર્ભ ક્રમ નીચે પ્રમાણે કાઢવામાં આવ્યો છેઃ

આદેશ

૧. ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ , ૧૯૮૮ સંબંધિત વર્તમાન સંદર્ભ, આ અદાલતની બે ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે પસાર કરેલા ૨૮.૦૨.૨૦૧૯ ના આદેશમાંથી ઉદ્ભવે છે, જેમાં તેમણે પી. સત્યનારાયણ મૂર્તિ વિરુદ્ધ જિલ્લા પોલીસ નિરીક્ષક, આંધ્ર પ્રદેશ

રાજ્ય અને અન્ય, (૨૦૧૫) ૧૦ એસ.સી.સી. ૧૫૨ ના કેસમાં આ અદાલત દ્વારા સ્પષ્ટ કરાયેલી કાયદાની સ્થિતિની માન્યતા અંગે કેટલીક શંકાઓ વ્યક્ત કરી હતી.તે કેસમાં, કોર્ટે એવું માન્યું હતું કે, તેના મૃત્યુને કારણે ફરિયાદીના પ્રાથમિક પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ , ૧૯૮૮ની કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) હેઠળ દોષિત ઠેરવવા માટે અનુમાનિત કપાત કાયદામાં અસ્વીકાર્ય છે.

૨. જો કે, અદાલતે ૨૮.૦૨.૨૦૧૯ ના આદેશમાં કિશન ચંદ મંગલ વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય, (૧૯૮૨) ૩ એસ.સી.સી. ૪૬૬; હઝારી લાલ વિરુદ્ધ રાજ્ય (દિલ્હી વહીવટીતંત્ર), (૧૯૮૦) ૨ એસ.સી.સી. ૩૯૦; અને એમ. નરસિંગા રાવ વિરુદ્ધ A. P. રાજ્ય, (૨૦૦૧) ૧ એસ.સી.સી. ૬૯૧ જેવા સંખ્યાબંધ ચુકાદાઓ પર પ્રકાશ પાડ્યો હતો, જેમાં આ અદાલતે, ફરિયાદીના પ્રાથમિક પુરાવાની ગેરહાજરી હોવા છતાં, અન્ય પુરાવાઓ પર આધાર રાખીને અને કાયદા હેઠળ ધારણા કરીને આરોપીની દોષિતતાને ટકાવી રાખી હતી.

૩. ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ , ૧૯૮૮ની કલમ ૧૩ (૨) સાથે વાંચીને કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ ગુનાને સાબિત કરવા માટે પુરાવાની જરૂરિયાતની સારવારમાં તફાવતની નોંધ લેતા, કોર્ટે કાયદાનો નીચેનો પ્રશ્ન મોટી બેન્ચ દ્વારા નક્કી કરવા માટે મોકલ્યો હતોઃ

> “પ્રશ્ન એ છે કે શું ફરિયાદીના પુરાવા/સીધી અથવા ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગના પ્રાથમિક પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, શું સરકારી વકીલ દ્વારા રજૂ કરાયેલા

અન્ય પુરાવાના આધારે ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ , ૧૯૮૮ની કલમ ૧૩ (૨) સાથે વાંચીને કલમ ૭ અને કલમ ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ જાહેર સેવકની દોષિતતા/અપરાધની અનુમાનિત કપાત કરવાની મંજૂરી નથી."

૪. પક્ષકારો માટે વિદ્વાન વરિષ્ઠ સલાહકારોને લાંબા સમય સુધી સાંભળ્યા.

૫. અમે નોંધ્યું છે કે આ અદાલતની બે ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેંચો, બી. જયરાજ વિરુદ્ધ આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય, (૨૦૧૪) ૧૩ એસસીસી ૫૫; અને મૂર્તિ વિરુદ્ધ જિલ્લા પોલીસ નિરીક્ષક, આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય, (૨૦૧૫) ૧૦ એસસીસી ૧૫૨, કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) હેઠળ ગુનાઓ માટે દોષિત ઠેરવવા માટે જરૂરી સાબિતીની પ્રકૃતિ અને ગુણવત્તા અંગે એમ. નરસિંગા રાવ વિરુદ્ધ એપી રાજ્ય, (૨૦૦૧) ૧ એસસીસી ૬૯૧ માં આ અદાલતના અગાઉના ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેન્ચના નિર્ણય સાથે વિરોધાભાસી છે. (ડી) જ્યારે ફરિયાદીનો પ્રાથમિક પુરાવો ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ , ૧૯૮૮ની કલમ ૧૩ (૨) સાથે વાંચી શકાય.

૬. તેથી અમે યોગ્ય તાકાતની બેન્ચ દ્વારા નક્કી કરવા માટે ઘડવામાં આવેલા કાયદાના પ્રશ્નનો સંદર્ભ આપવાનું યોગ્ય માનીએ છીએ.રજિસ્ટ્રીને યોગ્ય આદેશો માટે ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સમક્ષ દસ્તાવેજો મૂકવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો છે."

૨. આમ, સંદર્ભનો જવાબ આપવા માટે જે વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તે છે, ફરિયાદીની અનુપલબ્ધતાને કારણે અથવા તેના મૃત્યુ અથવા અન્ય

કારણોને કારણે માંગનો સીધો પુરાવો આપવાની ગેરહાજરીમાં, શું ગેરકાયદેસર સંતોષ માટેની માંગ અન્ય પુરાવા દ્વારા સ્થાપિત કરી શકાય છે.આનું કારણ એ છે કે માંગના પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ , ૧૯૮૮ (ટૂંકમાં 'અધિનિયમ ') ની કલમ ૨૦ હેઠળ કાનૂની ધારણા ઊભી થશે નહીં.આમ, માંગનો પુરાવો એ અધિનિયમ ની કલમ ૭,૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ સ્થાપિત થવા માટેના ગુનાનો બિનજરૂરી પુરાવો છે અને બે કલમો હેઠળ ગુનાની માંગનો પુરાવો ઘરે લાવી શકાતો નથી.આમ, માંગના પુરાવાની ગેરહાજરીમાં ગેરકાયદેસર વળતર અથવા તેની વસૂલાત દ્વારા કથિત રીતે કોઈ પણ રકમની માત્ર સ્વીકૃતિ અધિનિયમ ની કલમ ૭,૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) હેઠળ આરોપને ઘરે લાવવા માટે પૂરતી રહેશે નહીં. તેથી, સુસંગત પ્રશ્ન એ છે કે, ફરિયાદીએ ફરિયાદને ટેકો ન આપ્યો હોય અથવા "પ્રતિકૂળ" બની ગયો હોય અથવા ફરિયાદી તેના મૃત્યુને કારણે અથવા અન્ય કોઈ કારણોસર ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે ફરિયાદી દ્વારા કોઈ સીધા પુરાવાની ગેરહાજરીમાં માંગ કેવી રીતે સાબિત થઈ શકે છે.આ સંબંધમાં, સંદર્ભ માટેના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પહેલા પુરાવા અધિનિયમ ની સંબંધિત કલમોની ચર્ચા કરવી જરૂરી છે.

અધિનિયમ ની સંબંધિત જોગવાઈઓ

૩. આગળ વધતા પહેલા, અધિનિયમ ની સંબંધિત જોગવાઈઓનો સંદર્ભ લેવો ઉપયોગી થશે. અધિનિયમ ની કલમ ૭,૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) અને ૨૦ જે તેમના સુધારા પહેલા હતી તે નીચે મુજબ કાઢવામાં આવી છેઃ

સરકારી કર્મચારી સત્તાવાર કાયદાના સંદર્ભમાં કાનૂની મહેનતાણું સિવાય અન્ય વળતર લે છે.— જે કોઈ પણ, જાહેર સેવક હોવા અથવા બનવાની અપેક્ષા રાખતો હોય, તે પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે, કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસેથી, કોઈ પણ સત્તાવાર કાર્ય કરવા અથવા ન કરવા માટે અથવા તેના સત્તાવાર કાર્યોનો ઉપયોગ કરતી વખતે, કોઈ પણ વ્યક્તિની તરફેણ અથવા અણગમો દર્શાવવા અથવા ન બતાવવા માટે અથવા કેન્દ્ર સરકાર અથવા કોઈ પણ રાજ્ય સરકાર અથવા સંસદ અથવા કોઈ પણ રાજ્યના વિધાનસભા સાથે અથવા કોઈ પણ સ્થાનિક સત્તા સાથે કોઈ પણ વ્યક્તિને કોઈ પણ સેવા અથવા હાનિ પહોંચાડવાનો પ્રયાસ કરવા માટે, હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે, કાનૂની મહેનતાણું સિવાય જે પણ હોય તે સ્વીકારે છે અથવા મેળવે છે અથવા સ્વીકારવા માટે સંમત થાય છે અથવા મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. ખંડ ૨ના ખંડ (સી) માં ઉલ્લેખિત કોર્પોરેશન અથવા સરકારી કંપની અથવા કોઈ પણ જાહેર સેવક સાથે, પછી ભલે તેનું નામ હોય કે અન્યથા હોય, તે છ મહિનાથી ઓછી નહીં પરંતુ સાત વર્ષ સુધીની કેદની સજાને પાત્ર રહેશે અને દંડને પાત્ર પણ રહેશે.

સમજૂતીઓ–(અ) "જાહેર સેવક બનવાની અપેક્ષા".જો કોઈ વ્યક્તિ હોદ્દામાં રહેવાની અપેક્ષા ન રાખે તો તે અન્ય લોકોને એવી માન્યતા આપીને છેતરવાથી સંતોષ મેળવે છે કે તે હોદ્દામાં આવવાનો છે, અને પછી તે તેમની સેવા કરશે, તો તે છેતરપિંડીનો દોષી હોઈ શકે છે, પરંતુ તે આ વિભાગમાં વ્યાખ્યાયિત ગુના માટે દોષિત નથી.

(બી) "સંતોષ"."સંતુષ્ટિ" શબ્દ આર્થિક સંતુષ્ટિ અથવા નાણાંમાં અંદાજિત સંતુષ્ટિ સુધી મર્યાદિત નથી.

(સી) "કાનૂની મહેનતાણું"."કાનૂની મહેનતાણું" શબ્દો એ મહેનતાણું સુધી મર્યાદિત નથી કે જે જાહેર સેવક કાયદેસર રીતે માંગી શકે છે, પરંતુ તેમાં તે તમામ મહેનતાણાનો સમાવેશ થાય છે જે તેને સરકાર અથવા સંસ્થા દ્વારા સ્વીકારવાની મંજૂરી આપવામાં આવે છે, જેની તે સેવા કરે છે.

(ડી) "કરવા માટેનો હેતુ અથવા પુરસ્કાર".જે વ્યક્તિ જે કરવાનો ઈરાદો ધરાવતી નથી અથવા જે કરવાની સ્થિતિમાં નથી અથવા જે કર્યું નથી તે કરવા માટે હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે સંતોષ મેળવે છે, તે આ અભિવ્યક્તિમાં આવે છે.

(ઈ) જ્યાં કોઈ જાહેર સેવક કોઈ વ્યક્તિને ભૂલથી એવું માનવા માટે પ્રેરિત કરે છે કે સરકાર સાથેના તેના પ્રભાવથી તે વ્યક્તિને પદવી મળી છે અને આ રીતે તે વ્યક્તિને આ સેવાના પુરસ્કાર તરીકે જાહેર સેવક, નાણાં અથવા અન્ય કોઈ વળતર આપવા માટે પ્રેરિત કરે છે, તો જાહેર સેવકે આ કલમ હેઠળ ગુનો કર્યો છે.

XXX XXX XXX

કલમ ૧૩–જાહેર સેવક દ્વારા ફોજદારી ગેરવર્તણૂક.

“(૧) જાહેર સેવક ગુનાહિત ગેરવર્તણૂકનો ગુનો કરે છે તેવું કહેવાય છે, –

અ).

બી).

સી).

ડી) જો તે –

((i) ભ્રષ્ટ અથવા ગેરકાયદેસર રીતે પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવે છે; અથવા

((૨) જાહેર સેવક તરીકે પોતાના પદનો દુરુપયોગ કરીને પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવે છે; અથવા

((૩) જાહેર સેવક તરીકે હોદ્દો સંભાળતી વખતે, કોઈપણ વ્યક્તિ માટે કોઈપણ જાહેર હિત વિના કોઈપણ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવે છે;

સમજુતી– આ કલમના હેતુઓ માટે, "આવકના જાણીતા સ્ત્રોતો" એટલે કોઈ પણ કાયદેસર સ્રોતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી આવક અને આવી રસીદ જાહેર સેવકને લાગુ પડતા કોઈ પણ કાયદા, નિયમો અથવા આદેશોની જોગવાઈઓ અનુસાર સૂચિત કરવામાં આવી છે." XXX XXX XXX કલમ ૨૦–એવી ધારણા કે જેમાં જાહેર સેવક કાનૂની મહેનતાણું સિવાયની સંતુષ્ટિ સ્વીકારે છે.–

(૧) જ્યાં, ખંડ ૭ અથવા ખંડ ૧૧ અથવા ખંડ (એ) અથવા ખંડ હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુનાની કોઈપણ સુનાવણીમાં

((ખ) કલમ ૧૩ની પેટા–કલમ (૧) એ સાબિત થાય છે કે આરોપી વ્યક્તિએ પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસેથી કોઈ સંતોષ (કાનૂની મહેનતાણું સિવાય) અથવા કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ સ્વીકારવા

અથવા મેળવવા માટે સંમત થયા છે અથવા સંમત થયા છે અથવા મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, જો તેનાથી વિપરીત સાબિત ન થાય તો, એવું માનવામાં આવશે કે તેણે સ્વીકાર કર્યો છે અથવા પ્રાપ્ત કર્યો છે અથવા તે સંતોષ અથવા તે મૂલ્યવાન વસ્તુ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા માટે સંમત થયો છે, જેમ કે કલમ ૭ માં ઉલ્લેખિત હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે અથવા, કેસ હોઈ શકે, વિચારણા વિના અથવા તે વિચારણા માટે કે જેને તે જાણે છે અપૂરતી.

(૨) જ્યાં ખંડ ૧૨ હેઠળ અથવા ખંડ ૧૪ની ખંડ (બી) હેઠળ દંડનીય ગુનાની કોઈપણ સુનાવણીમાં, તે સાબિત થાય છે કે આરોપી વ્યક્તિ દ્વારા કોઈ પણ વળતર (કાનૂની મહેનતાણું સિવાય) અથવા કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ આપવામાં આવી છે અથવા આપવામાં આવી છે અથવા આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે, તો તેનાથી વિપરીત સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી, એવું માનવામાં આવશે કે તેણે તે વળતર અથવા તે મૂલ્યવાન વસ્તુ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અથવા આપવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો છે અથવા આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, જેમ કે ખંડ ૭ માં ઉલ્લેખિત હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે, અથવા કેસ હોઈ શકે છે, વિચારણા વિના અથવા વિચારણા માટે કે જે તે અપૂરતો હોવાનું જાણે છે.

(૩) પેટા-કલમો (૧) અને (૨) માં કંઈપણ સમાવિષ્ટ હોવા છતાં, અદાલત ઉપરોક્ત પેટા-કલમોમાંથી કોઈ એકમાં ઉલ્લેખિત ધારણા કરવાનો ઇનકાર કરી શકે છે, જો ઉપરોક્ત સંતોષ અથવા વસ્તુ, તેના મતે, એટલી તુચ્છ છે કે ભ્રષ્ટાચારનો કોઈ નિષ્કર્ષ વાજબી રીતે કાઢી શકાતો નથી."

૪. કાયદાની કલમ ૭ના ઘટકો નીચે મુજબ છેઃ

(i) આરોપી જાહેર સેવક હોવો જોઈએ અથવા જાહેર સેવક બનવાની અપેક્ષા રાખતો હોવો જોઈએ;

(૨) તેણે કોઈ પણ વ્યક્તિને સ્વીકારવી જોઈએ અથવા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ અથવા સ્વીકારવા માટે સંમત થવું જોઈએ અથવા તેની પાસેથી મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ;

(૩) પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે;

(iv) કાયદાકીય મહેનતાણું સિવાય અન્ય કોઈપણ વળતર;

v) કોઈ પણ સત્તાવાર અધિનિયમ કરવા અથવા ન કરવા માટે અથવા કોઈ તરફેણ અથવા નાપસંદગી દર્શાવવા માટેના હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે.

૫. અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૧) (ડી) માં નીચેના ઘટકો છે જે જાહેર સેવકના અપરાધને ઘરે લાવતા પહેલા સાબિત કરવાના છે, એટલે કે –

((i) આરોપી જાહેર સેવક હોવો જોઈએ;

((૨) ભ્રષ્ટ અથવા ગેરકાયદેસર માધ્યમો દ્વારા, પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવે છે; અથવા જાહેર સેવક તરીકેના પોતાના પદનો દુરુપયોગ કરીને, પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવે છે; અથવા જાહેર સેવક તરીકે પદ ધારણ કરતી વખતે, કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે કોઈ પણ જાહેર હિત વિના કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવે છે.

(૩) કલમ ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ ગુનો સાબિત કરવા માટે, એવી કોઈ જરૂરિયાત નથી કે મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે પ્રાપ્ત થયો હોવો જોઈએ.

સ્વીકારવાનો કરાર અથવા મેળવવાનો પ્રયાસ કલમ ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ આવતો નથી.

(vi) કોઈ પણ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભનો માત્ર સ્વીકાર કરવો એ આ જોગવાઈ હેઠળ ગુનો નથી.

vii) તેથી, આ જોગવાઈ હેઠળ ગુનો સાબિત કરવા માટે, વાસ્તવિક કાર્યવાહી થવી જોઈએ.

viii) વિધાનસભાએ "પ્રાપ્ત કરે છે" અથવા "સ્વીકારે છે" નામની બે જુદી જુદી અભિવ્યક્તિઓનો ઉપયોગ કર્યો હોવાથી, આ બંને વચ્ચેનો તફાવત નોંધવો આવશ્યક છે.

૬. સુભાષ પર્વત સોનવાને વિરુદ્ધ ગુજરાત રાજ્ય (૨૦૦૨) ૫ એસ. સી. સી. ૮૬ ("સુભાષ પર્વત સોનવાને") માં એવું જોવા મળ્યું હતું કે અન્ય કોઈ પુરાવા વિના માત્ર નાણાંની સ્વીકૃતિ કલમ ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ આરોપીઓને દોષિત ઠેરવવા માટે પૂરતી નહીં હોય.અધિનિયમ ની કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (એ) અને (બી) માં, વિધાનસભાએ ખાસ કરીને "સ્વીકારે છે" અથવા "મેળવે છે" શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.આની સામે, કલમ ૧૩ની પેટા-કલમ (૧) (ડી) માં વપરાયેલી ભાષામાં વિસંગતતા છે અને તેણે "સ્વીકારે છે" શબ્દને બાકાત રાખ્યો

છે અને "મેળવે છે" શબ્દ પર ભાર મૂક્યો છે.કલમ ૧૩ (૧) (ડી) ની પેટા–કલમો (i), (ii) અને (iii) માં "પ્રાપ્તિ" શબ્દ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.તેથી, રેકોર્ડ પર પુરાવા હોવા જોઈએ કે આરોપી પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે, કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ ભ્રષ્ટ અથવા ગેરકાયદેસર રીતે અથવા જાહેર સેવક તરીકેના પોતાના પદનો દુરુપયોગ કરીને અથવા તેણે કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે કોઈ પણ જાહેર હિત વિના કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવ્યો છે.

રામ કૃષ્ણ વિરુદ્ધ દિલ્હી રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૫૬ એસ. સી. ૪૭૬ ("રામ કૃષ્ણ") ના સંદર્ભમાં વધુ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે કાયદાની કલમ ૧૩ (૧) (એ) અને (બી) ના હેતુ માટેઃ

> “જો જાહેર સેવક તરીકે પોતાના હોદ્દાનો દુરુપયોગ કરીને કોઈ વ્યક્તિ પોતાના માટે કોઈ આર્થિક લાભ મેળવે તો તે પૂરતું છે, ભલે તે પક્ષ અથવા નાપસંદ દર્શાવવા માટેના હેતુ અથવા પુરસ્કારને ધ્યાનમાં લીધા વગર.”

૭. વધુમાં, અધિનિયમ ની ખંડ ૨૦ હેઠળની વૈધાનિક ધારણા ખંડ ૭ અથવા ૧૧ અથવા ખંડ ૧૩ની પેટા–ખંડ (૧) ની ખંડ (એ) અને (બી) હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુના માટે ઉપલબ્ધ છે અને ખંડ માટે નહીં.

(ડી) કલમ ૧૩ ની પેટા–કલમ (૧) ની.

૮. રિલાયન્સ સી. કે. દામોદરન નાયર વિરુદ્ધ પર પણ મૂકી શકાય છે. ભારત સરકાર (૧૯૯૭) ૯ એસસીસી ૪૭૭ ("સી. કે. દામોદરન નાયર").

તે ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ , ૧૯૮૭ (સુવિધા માટે '૧૯૮૭ અધિનિયમ ') હેઠળનો કેસ હતો.અધિનિયમ ની કલમ ૭ હેઠળ આરોપની વાત કરતા એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે ફરિયાદી પક્ષે તે સાબિત કરવું જરૂરી હતું કેઃ

((i) અપીલકર્તા તે સમયે જાહેર સેવક હતા;

((૨) અપીલકર્તાએ કાનૂની મહેનતાણું સિવાય અન્ય વળતર સ્વીકાર્યું હોય અથવા મેળવ્યું હોય; અને

(૩) વળતર ગેરકાયદેસર હેતુ માટે હતું.

"સ્વીકારો" અભિવ્યક્તિની ચર્ચા કરતી વખતે, એવું જોવા મળ્યું હતું કે "સ્વીકારો" નો અર્થ "સંમતિભર્યા મન" સાથે લેવાનો અથવા સ્વીકારવાનો થાય છે.સંમતિ માત્ર અગાઉના કરારના અગ્રણી પુરાવા દ્વારા જ નહીં પરંતુ આવા અગાઉના કરારના પુરાવા વિંના વ્યવહારની આસપાસના સ જોગોમાંથી પણ સ્થાપિત કરી શકાય છે.જો કોઈ જાહેર સેવકનો પરિચિત અપેક્ષા સાથે અને એવી આશા સાથે કે ભવિષ્યમાં, જો જરૂર પડશે તો, તેની પાસેથી કોઈ સત્તાવાર તરફેણ મેળવી શકશે, તો સ્વેચ્છાએ કોઈ સંતોષ આપે છે અને જો જાહેર સેવક સ્વેચ્છાએ આવી સંતોષ લે છે અથવા મેળવે છે તો તે ચોક્કસપણે "સ્વીકૃતિ" સમાન હશે.તેથી, કાયદાના અમૂર્ત પ્રસ્તાવ તરીકે એવું ન કહી શકાય કે પૂર્વ માંગ વિના "સ્વીકૃતિ" ન હોઈ શકે.જો કે, ૧૯૮૭ના અધિનિયમ ની કલમ ૫ (૨) સાથે વાંચી શકાય તેવી કલમ ૫ (૧) (ડી) હેઠળ ગુનાની બાબતમાં સ્થિતિ અલગ હશે.ઉપરોક્ત કલમ હેઠળ, ફરિયાદી પક્ષે સાબિત કરવું પડશે કે

આરોપીએ ભ્રષ્ટ અથવા ગેરકાયદેસર માધ્યમો દ્વારા અથવા અન્યથા જાહેર સેવક તરીકેના તેમના પદનો દુરુપયોગ કરીને મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવ્યો હતો અને તે પણ ૧૯૪૭ અધિનિયમ ની કલમ ૪ (૧) હેઠળ વૈધાનિક ધારણાની સહાય વિના કારણ કે તે માત્ર કલમ ૫ (૧) (એ) અને (બી) હેઠળ ગુનાઓના સંદર્ભમાં ઉપલબ્ધ છે અને ૧૯૪૭ અધિનિયમ ની કલમ ૫ (૧) (સી), (ડી) અથવા (ઇ) હેઠળ નહીં. આ અદાલત અનુસાર, "મેળવવું" એટલે વિનંતી અથવા પ્રયાસના પરિણામે (કંઈક) મેળવવું અથવા મેળવવું.પ્રાપ્તિના કિસ્સામાં, પહેલ તે વ્યક્તિમાં નિહિત છે જે પ્રાપ્ત કરે છે અને તે સંદર્ભમાં, તેની પાસેથી માંગ અથવા વિનંતી ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૬૧ (ટૂંકમાં, 'આઈ. પી. સી.') હેઠળના ગુનાથી વિપરીત ૧૯૪૭ અધિનિયમ ની કલમ ૫ (૧) (ડી) હેઠળ ગુના માટે પ્રાથમિક આવશ્યકતા હશે., જે "સ્વીકૃતિ" અથવા "પ્રાપ્તિ" ના પુરાવા દ્વારા સ્થાપિત કરી શકાય છે.

ત્રણ નિર્ણયોમાં વિરોધાભાસ?

૯. ઓર્ડર ઓફ રેફરેન્સના અવલોકન પર, અમે શોધી કાઢીએ છીએ કે ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેન્ચ દ્વારા તે સમજાયું છે કે બી. જયરાજ વિરુદ્ધ ના કેસમાં આ અદાલતના બે ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેન્ચના નિર્ણયોમાં વિરોધાભાસ છે. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય (૨૦૧૪) ૧૩ એસ. સી. સી. ૫૫ (બી. જયરાજ); પી. સત્યનારાયણ મૂર્તિ વિરુદ્ધ ડી. પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર, એપી રાજ્ય (૨૦૧૫) ૧૦ એસસીસી ૧૫૨ ("પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિ") એમ. નરસિંગા રાવ વિરુદ્ધના નિર્ણય સાથે. એ. પી. (૨૦૦૧) ૧ એસ. સી. સી. ૬૯૧ ("એમ. નરસિંગા

રાવ") અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૧) (ડી) સાથે વાંચીને કલમ ૭ અને કલમ ૧૩ (૨) હેઠળ દોષિત ઠેરવવા માટે જરૂરી સાબિતીની પ્રકૃતિ અને ગુણવત્તાના સંદર્ભમાં જ્યારે ફરિયાદીનો પ્રાથમિક પુરાવો ઉપલબ્ધ ન હોય.આમ, ફરિયાદીના મૃત્યુ અથવા અનુપલબ્ધતાને કારણે પ્રાથમિક પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, શું સરકારી વકીલ દ્વારા રજૂ કરાયેલા અન્ય પુરાવાના આધારે અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૧) (ડી) સાથે વાંચીને કલમ ૭ અને કલમ ૧૩ (૨) હેઠળ જાહેર સેવકની દોષિતતા/અપરાધની અનુમાનિત કપાત કરવાની મંજૂરી છે, તે સ્પષ્ટ પ્રશ્ન છે જે આ બંધારણીય બેન્ચ દ્વારા વિચારણા હેઠળ છે.

કેસોની ત્રયી:

> ૧૦. આગળ વધતા પહેલા, સંદર્ભના આદેશમાં ઉલ્લેખિત ચુકાદાઓ પર વિગતવાર વિચાર કરવો ઉપયોગી થશે.

(એ) બી. જયરાજ

(i) બી.જયરાજ માં, પીડબ્લ્યુ–૨ માં ફરિયાદીએ અધિનિયમ ની કલમ ૭ અને કલમ ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ કાર્યવાહીના કેસને ટેકો આપ્યો ન હતો. તેમાં ફરિયાદીએ ફર્રિયાદ કરવાનો ઇનકાર કયો હતો અને તેના જુબાનીમાં જણાવ્યું હતું કે Rs.૨૫૦ ની રકમ આરોપીને વિનંતી સાથે ચૂકવવામાં આવી હતી કે તે તેના લાઇસન્સના નવીકરણ માટે ફી તરીકે બેંકમાં જમા કરી શકાય.ફરિયાદી ફરિયાદી પક્ષના કેસને ટેકો આપવા તૈયાર નહોતો.તેથી ફરિયાદીને "પ્રતિકૂળ" જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.આ અદાલતે અવલોકન કર્યું

હતું કે જ્યાં સુધી લાંચ માટે આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલી માંગની વાત છે ત્યાં સુધી ફરિયાદીએ ફરિયાદી પક્ષના કેસને ટેકો આપ્યો ન હતો અને ફરિયાદીએ તે સમયે હાજર અન્ય કોઈ સાક્ષીની તપાસ કરી ન હતી જ્યારે ફરિયાદી દ્વારા આરોપીને કથિત રીતે પૈસા સોંપવામાં આવ્યા હતા, તે સાબિત કરવા માટે કે તે આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલી કોઈપણ માંગને અનુરૂપ હતું.જ્યારે ફરિયાદીએ પ્રારંભિક ફરિયાદમાં જે કહ્યું હતું તેનો અસ્વીકાર કર્યો હતો અને આરોપીએ કોઈ માંગ કરી હતી તે સાબિત કરવા માટે અન્ય કોઈ પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, તેમાં ફરિયાદીનો પુરાવો અને ફરિયાદ (ઉદા. પી–૧૧) એ નિષ્કર્ષ પર આવવા માટે વિશ્વાસ કરી શકાયો ન હતો કે ઉપરોક્ત સામગ્રી આરોપી દ્વારા કથિત રીતે કરવામાં આવેલી માંગનો પુરાવો રજૂ કરે છે.એકમાત્ર અન્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ હતી જેમાં આરોપીઓના કબજામાંથી દૂષિત ચલણી નોટો મળી આવી હતી.એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે માત્ર માંગના પુરાવા વિના આરોપી પાસેથી ચલણી નોટો રાખવાથી અને તેની વસૂલાત કરવાથી કલમ ૭ હેઠળ ગુનો ઘરે નહીં આવે.તેથી, જાહેર સેવક દ્વારા કોઈ મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવવા માટે ગેરકાયદેસર માધ્યમોનો ઉપયોગ અથવા પદનો દુરુપયોગ, જ્યાં સુધી અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) હેઠળના ગુનાનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો ન હતો.

(૨) વધુમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળની ધારણા પણ અધિનિયમ ની કલમ ૭ હેઠળ ગુનાના સંદર્ભમાં કરી શકાતી નથી. આવી ધારણા ત્યારે જ કરી શકાતી હતી જ્યારે ગેરકાયદેસર

સંતોષની સ્વીકૃતિનો પુરાવો હોય, જેના માટે માંગનો પુરાવો અનિવાર્ય હતો અને ઉપરોક્ત કેસમાં તેનો અભાવ હોવાથી, જે પ્રાથમિક તથ્યોના આધારે કલમ ૨૦ હેઠળ કાનૂની ધારણા કરી શકાતી હતી તે સંપૂર્ણપણે ગેરહાજર હતી.પરિણામે, દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો હતો અને અપીલને મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.

(બી) પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિ

(૧) પી. સત્યનારાયણ મૂર્તિ કેસમાં હકીકત એ હતી કે અધિનિયમ ની કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) અને કલમ ૧૩ (૨) હેઠળ આરોપોની સુનાવણી દરમિયાન ફરિયાદી પક્ષે સાત સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી અને આરોપોના સમર્થનમાં દસ્તાવેજી પુરાવા પણ રજૂ કર્યા હતા.પરંતુ તેમાં ફરિયાદી તે પહેલાં મૃત્યુ પામ્યો હતો અને તેથી, ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા તેની તપાસ થઈ શકી ન હતી.ફરિયાદીના જણાવ્યા અનુસાર, તે જાહેર સેવકની માંગ મુજબ ગેરકાયદેસર વળતર ચૂકવવા માટે અનિચ્છા ધરાવતો હતો અને તેથી તેણે કુરનૂલના નાયબ પોલીસ અધિક્ષક, ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી બ્યૂરોમાં ફરિયાદ નોંધાવી હતી અને ઉપરોક્ત કેસમાં અપીલકર્તા સામે કાર્યવાહીની માંગ કરી હતી.

((૨) આ અદાલતે બી. જયરાજન પર ભરોસો મૂકીને અવલોકન કર્યું હતું કે માંગના પુરાવા વિના આરોપી પાસેથી ચલણી નોટો રાખવાથી અને તેની વસૂલાત કરવાથી અધિનિયમ ની કલમ ૭ તેમજ કલમ ૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) હેઠળ ગુનો સાબિત થશે નહીં. આનું કારણ એ છે કે માંગનો પુરાવો એ બિનજરૂરી અથવા અનિવાર્ય અનિવાર્યતા છે અને અધિનિયમ ની કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ ગુના માટે આદેશ છે. ગેરકાયદેસર સંતોષની

સ્વીકૃતિનો તે પુરાવો ત્યારે જ અનુસરી શકે છે જ્યારે માંગનો પુરાવો હોય.ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગનો તે પુરાવો અધિનિયમ ની કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ ગુનાની ગંભીરતા છે અને તેની ગેરહાજરીમાં આરોપ નિષ્ફળ જશે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ગેરકાયદેસર વળતર અથવા તેની વસૂલાત દ્વારા કોઈ પણ રકમની માત્ર સ્વીકૃતિ માંગના પુરાવાને નુકસાન પહોંચાડે છે, જે અધિનિયમ ની ઉપરોક્ત કલમો હેઠળ ચાર્જને ઘરે લાવવા માટે પૂરતું નથી. એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે માંગના પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, કલમ ૨૦ હેઠળ અધિનિયમ કીય ધારણા પણ ઊભી થશે નહીં.

(૩) વધુમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે ઉપરોક્ત કેસમાં નોંધાયેલી સામગ્રી જ્યારે ચર્ચા કરાયેલા અધિનિયમ કીય સિદ્ધાંતના આધારસ્તંભ પર ન્યાય આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાં કોઈ શંકા નથી કે ઉપરોક્ત કેસમાં ફરિયાદી પક્ષ ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગને સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ ગયો હતો અને આમ, અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) સાથે વાંચવામાં આવેલી કલમ ૧૩ (૨) હેઠળ ફરિયાદી પક્ષ અને અપીલકર્તાની સજા ટકાઉ ન હતી.

(૪) પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિ કેસમાં બે કેસોનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હતો, એ. સુબૈર વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય (૨૦૦૯) ૬ એસસીસી ૫૮૭ ("એ. સુબેયર) અને કેરળ રાજ્ય વિરુદ્ધ સી.પી.રાવ (૨૦૧૧) ૬ એસ.સી.સી. ૪૫૦ ("સી.પી.રાવ").ઉપરોક્ત બે કેસોમાંથી પ્રથમ કેસમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે ફરિયાદી પક્ષે કોઈપણ ફોજદારી ગુનાની જેમ અધિનિયમ ની કલમ

૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ આરોપ સાબિત કરવો પડશે અને આરોપીઓને નિર્દોષ ગણવા જોઈએ.સી. પી. રાવમાં, જે પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિમાં ઉલ્લેખિત બે કેસોમાંથી બીજો કેસ છે, આ અદાલત દ્વારા એવું નિરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું કે માત્ર વસૂલાત પોતે જ આરોપી સામેના આરોપને સાબિત કરી શકશે નહીં.લાંચની ચુકવણીને સાબિત કરવા માટે અથવા આરોપીએ લાંચ હોવાનું જાણીને સ્વેચ્છાએ પૈસા સ્વીકાર્યા હતા તે દર્શાવવા માટે કોઈ પુરાવા ન હોવાને કારણે, દોષિત ઠેરવી શકાયો ન હતો.

(v) બી. જયારાજ અને પી. સત્યનારાયણ મૂર્તિમાં ઉપરોક્ત બંને ચુકાદાઓ ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેંચો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યા છે અને સંદર્ભના આદેશમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે એમ. નરસિંહ રાવ સાથે વિરોધાભાસી છે, જે આ અદાલતના ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેન્ચનો ચુકાદો પણ છે.

(સી) એમ. નરસિંગા રાવ

(i) એમ. નરસિંગા રાવ કેસમાં, ન્યાયાધીશ કે. ટી. થોમસે બેન્ચ માટે ચુકાદો લખતા પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે, શું કાનૂની ધારણા વાસ્તવિક ધારણા પર આધારિત હોઈ શકે છે.એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે તથ્યાત્મક ધારણા વિવેકાધીન છે અને તે અદાલત દ્વારા વિવેકબુદ્ધિની કવાયત પર આધાર રાખે છે જ્યારે કાનૂની ધારણા ફરજિયાતપણે ઉઠાવવી પડે છે.વધુમાં એવું અવલોકન

કરવામાં આવ્યું હતું કે અધિનિયમ ની કલમ ૨૦માં કાનૂની પૂર્વધારણાની કલ્પના કરવામાં આવી છે, જેનો અર્થ છે કે અમુક હકીકતોના પુરાવા પર અદાલત અન્ય હકીકતોની "ધારણા કરશે".પરંતુ જ્યારે પ્રાથમિક હકીકત અથવા મુદ્દાની હકીકતને સ્થાપિત કરવા માટે કોઈ સીધો પુરાવો નથી, ત્યારે કોર્ટે ઉપરોક્ત પ્રાથમિક હકીકત સુધી પહોંચવા માટે અન્ય હકીકતોમાંથી મેળવેલા નિષ્કર્ષની પ્રક્રિયા પર આધાર રાખવો પડે છે.તેથી સામેલ પ્રશ્નનો મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે શું કરવામાં આવેલા નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ માં કલ્પના કરાયેલ ફરજિયાત ધારણા માટે આધાર તરીકે થઈ શકે છે.

((૨) ઉપરોક્ત કેસમાં, વિશેષ ન્યાયાધીશ સમક્ષની સુનાવણી દરમિયાન, ફરિયાદી પક્ષના બે સાક્ષીઓ, એટલે કે પીડબ્લ્યુ–૧ અને પીડબ્લ્યુ–૨એ સુનાવણી દરમિયાન સ્પષ્ટ વલણ અપનાવ્યું હતું અને તેમાં અપીલકર્તાને કોઈ લાંચ આપવાનો ઇનકાર કર્યો હતો અને એ વાતનો પણ ઇનકાર કર્યો હતો કે અપીલકર્તાએ લાંચ રકમની માંગ કરી હતી.આમ બંને સાક્ષીઓને "પ્રતિકૂળ" જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા.તેમાં અપીલકર્તાના જણાવ્યા અનુસાર, દૂષિત ચલણી નોટો તેના ખિસ્સામાં બળજબરીથી ભરી દેવામાં આવી હતી અને તેના સમર્થનમાં તેણે બચાવ પક્ષ તરફથી બે સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી.ટ્રાયલ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટ બંનેએ બચાવ પક્ષના સાક્ષીઓને સંપૂર્ણ રીતે નકારી કાઢ્યા હતા અને જાણવા મળ્યું હતું કે પીડબ્લ્યુ ૧ અને પીડબ્લ્યુ ૨ અપીલકર્તા દ્વારા જીતી લેવામાં આવ્યા હતા અને તેથી જ તેઓ તપાસ અધિકારી દ્વારા અને ત્યારબાદ

મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા સીઆરપીસીની કલમ ૧૬૪ હેઠળ નોંધાયેલા પોતાના નિવેદનની વિરુદ્ધ થઈ ગયા હતા.

((૩) ઉપરોક્ત કેસમાં, આ અદાલતે પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૪માં વ્યાખ્યાયિત કરાયેલ "ધારી શકે છે" અને "માની લેશે" એ વાક્યોની વિગતવાર ચર્ચા કરી હતી. આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે "પુરાવો" શબ્દનો અર્થ એવો પુરાવો છે જે વાજબી માણસને કોઈ ચોક્કસ નિષ્કર્ષ પર આવવા માટે પ્રેરિત કરે.વધુમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે ધારણા એ અન્ય સાબિત હકીકતોમાંથી લેવામાં આવેલી ચોક્કસ હકીકતનું અનુમાન છે.કોર્ટ માત્ર બુદ્ધિશાળી તર્કની પ્રક્રિયા લાગુ કરી રહી છે જે સમજદાર માણસનું મન સમાન સંજોગોમાં કરશે.ધારણા એ અન્ય હકીકતોમાંથી લેવાયેલો અંતિમ નિષ્કર્ષ નથી.પરંતુ જો તે પછીથી અવિરત રહે તો તે અંતિમ પણ હોઈ શકે છે.પુરાવાના કાયદામાં ધારણા એ એક નિયમ છે જે સાબિતીના ભારને સ્થાનાંતરિત કરવાના તબક્કાને સૂચવે છે.કોઈ ચોક્કસ હકીકત અથવા તથ્યો પરથી, અદાલત નિષ્કર્ષ કાઢી શકે છે અને તે ત્યાં સુધી રહેશે જ્યાં સુધી આવા નિષ્કર્ષને નકારી કાઢવામાં ન આવે અથવા દૂર કરવામાં ન આવે.એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે, એક નિષ્કર્ષ પર પહોંચવાના હેતુથી, અદાલત વાસ્તવિક ધારણા પર આધાર રાખી શકે છે.જ્યાં સુધી ધારણાને નકારી કાઢવામાં ન આવે અથવા નકારી કાઢવામાં ન આવે અથવા રદિયો આપવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી કોર્ટ ધારણાને પુરાવા સમાન ગણી શકે છે.જો કે, આ અદાલતે સાવચેતીની નોંધ લેતા જણાવ્યું હતું કે જ્યાં સુધી કોઈ વૈધાનિક મજબૂરી ન હોય ત્યાં સુધી તે ધારણાનો ઉપયોગ અન્ય

વિવેકાધીન ધારણા દોરવા માટે અસુરક્ષિત હોઈ શકે છે.સુરેશ બુધાર્મલ કલાની વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૧૯૯૮) ૭ એસ. સી. સી. ૩૩૭ ("સુરેશ બુધાર્મલ કલાની") પર રિલાયન્સ મૂકવામાં આવ્યું હતું, જેમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે ધારણા માત્ર હકીકતોમાંથી જ મેળવી શકાય છે–સંભવિત અને તાર્કિક તર્કની પ્રક્રિયા દ્વારા અને અન્ય ધારણાઓમાંથી નહીં.

(૪) ઉપરોક્ત કેસમાં સ્થાપિત તથ્યો પર આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે અપીલકર્તાના ખિસ્સામાં દૂષિત ચલણી નોટો મળી આવી તે પહેલાંના અને પછીના સંજોગોએ અદાલતને તથ્યાત્મક ધારણા કરવામાં મદદ કરી હતી કે તેમાં અપીલકર્તાએ સ્વેચ્છાએ દૂષિત ચલણી નોટો પ્રાપ્ત કરી હતી.

(v) હઝારી લાલ વિરુદ્ધ પર આધાર રાખવો. રાજ્ય (દિલ્હી વહીવટીતંત્ર) (૧૯૮૦) ૨ એસ. સી. સી. ૩૯૦ ("હઝારી લાલ"), આ અદાલતે તે કેસની હકીકતો પર તર્ક આપ્યો હતો કે જાહેર સેવકે લાંચ માંગી હતી અથવા સ્વીકારી હતી તે દર્શાવવા માટે સીધા પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, ૧૯૪૭ અધિનિયમ ની કલમ ૪ (અધિનિયમ ની કલમ ૨૦) હેઠળ કોઈ ધારણા માત્ર ચિહ્નિત ચલણી નોટોની વસૂલાતના આધારે કરી શકાતી નથી.હઝારી લાલ કેસમાં બે ન્યાયાધીશોની બેન્ચ વતી બોલતા, ન્યાયમુર્તિ રેડ્ડીએ વધુમાં અવલોકન કર્યું હતું કે નાણાં પસાર કરવા માટે સીધા પુરાવા દ્વારા સાબિત થવું જરૂરી નથી કારણ કે તે પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા પણ સાબિત થઈ શકે છે.ઉપરાંત, પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળ, કોર્ટ કુદરતી ઘટનાઓ, માનવ વર્તન અને જાહેર અને ખાનગી વ્યવસાયના સામાન્ય માર્ગમાં બનેલી કોઈપણ હકીકતનું

અસ્તિત્વ ધારી શકે છે.હઝારી લાલના આરોપીએ તેના ખિસ્સામાંથી ચલણી નોટો કાઢી હતી અને તેને દિવાલ પર ફેંકી દીધી હતી અને આ નોટો થોડી મિનિટો પહેલા પીડબ્લ્યુ–૩ પાસેથી મેળવવામાં આવી હતી, જેની પાસે નોટો હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું હતું.આથી, ૧૯૪૭ના અધિનિયમ ની કલમ ૪ (૧) હેઠળ ધારણા તરત જ આકર્ષાઈ હતી.જો કે તે નકારી શકાય તેવી ધારણા હતી, તેમ છતાં આ કેસમાં આ ધારણાને નકારી કાઢવા માટે કોઈ સામગ્રી ન હતી.તેથી આરોપીને આ ગુના માટે દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો હતો.

(vi) આમ, એમ. નરસિંગા રાવ કેસમાં, આ અદાલતની ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે હઝારી લાલ કેસમાં બે ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે આપેલા તર્કને મંજૂરી આપી હતી. એમ. નરસિંગા રાવ કેસમાં, આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે એકવાર તે સ્થાપિત થઈ ગયું કે સંતોષની માંગ અથવા ચુકવણી અથવા સ્વીકૃતિ હતી અને એકવાર પાયાની હકીકતો સાબિત થઈ જાય પછી ચુકવણી અથવા ગેરકાયદેસર સંતોષની સ્વીકૃતિ માટેની ધારણા લાગુ પડે છે.હકીકતની ઉપરોક્ત ધારણાને આરોપી દ્વારા નકારી ન હોવાથી માંગની હકીકત સાબિત થઈ હતી.પરિણામે, અધિનિયમ કીય ધારણા કરવામાં આવી હતી કે ઉપરોક્ત સંતોષને અધિનિયમ ની અધિનિયમ ૨૦ મુજબ કોઈપણ કાર્ય કરવા અથવા ન કરવા માટે "હેતુ અથવા પુરસ્કાર" તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો.

(vii) ઉપરોક્ત કેસમાં વધુ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે ફરિયાદી પક્ષે સાબિત કર્યું હતું કે તેમાં અપીલકર્તાએ સમાધાન સ્વીકાર્યું હતું.તેથી, અદાલત કાનૂની ધારણા કરવા માટે કાનૂની મજબૂરી હેઠળ હતી કે આવી સંતુષ્ટિ જાહેર

ફરજ બજાવવા માટે પુરસ્કાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવી હતી.વધુમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે બચાવ પક્ષ તરફથી તપાસ કરાયેલા બે સાક્ષીઓ ઉઠાવવામાં આવેલી ધારણાઓને રદિયો આપવામાં અસમર્થ હતા અને તેથી, આ અદાલતે અપીલને ફગાવી દીધી હતી અને આરોપીઓને દોષિત ઠેરવ્યા હતા.

૧૧. સંદર્ભ આદેશમાં ઉલ્લેખિત અન્ય ચુકાદો જે ૧૯૪૭ના અધિનિયમ હેઠળ ઊભો થાય છે તે કિશન ચંદ મંગલ વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય (૧૯૮૨) ૩ એસ. સી. સી. ૪૬૬ ("કિશન ચંદ મંગલ") છે.આ કેસમાં એવું જોવા મળ્યું હતું કે તે ફસાવાનો કેસ હતો જેમાં ફરિયાદીએ લાંચ આપી હતી અને કથિત લાંચ માંગવાની બાબત પણ હાજર હતી.એવું જોવા મળ્યું હતું કે રેકોર્ડ પરના પુરાવાઓ, ઉદાહરણ તરીકે, ફરિયાદીની ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી બ્યૂરોની મુલાકાત, તેની ચલણી નોટો રજૂ કરવી અને વિભાગના વરિષ્ઠ અધિકારી દ્વારા છટકું ગોઠવવું અને આરોપીના ઘરે જતા દરોડા પાડતા પક્ષે સંકેત આપ્યો હતો કે આરોપી દ્વારા ચુકવણી માટે અગાઉથી માંગ કરવામાં આવી હતી અને તે પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા હતા.

૧૨. ઉપરોક્ત કેસોમાં, સામાન્ય વાત એ છે કે ફરિયાદી પુરાવા આપવા માટે ઉપલબ્ધ ન હતો અને તેથી, સીધા પુરાવાનો અભાવ હતો.બી. જયરાજમાં ફરિયાદીએ ફરિયાદી પક્ષને ટેકો આપ્યો ન હતો અને તેથી તેને "પ્રતિકૂળ" જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો; પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિમાં, ફરિયાદી સાત સાક્ષીઓની તપાસ પહેલા મૃત્યુ પામ્યો હતો જ્યારે એમ. નરસિંગા રાવમાં ફરિયાદી પક્ષના

સાક્ષીઓ "પ્રતિકૂળ" બની ગયા હતા.તેથી, બી. જયરાજ અને પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિ કેસમાં કોર્ટે આરોપીઓને નિર્દોષ જાહેર કર્યા હતા, જ્યારે એમ. નરસિંગા રાવ કેસમાં બે સાક્ષીઓને "પ્રતિકૂળ" જાહેર કરવામાં આવ્યા હોવા છતાં, તથ્યોના આધારે જાણવા મળ્યું હતું કે તેમાં આરોપીઓએ સ્વેચ્છાએ દૂષિત ચલણી નોટો પ્રાપ્ત કરી હતી અને તેથી, આ અદાલતે આરોપીની દોષિતતાને ટકાવી રાખી હતી.એવું જોવામાં આવ્યું હતું કે ફરિયાદી પક્ષના બે સાક્ષીઓ "પ્રતિકૂળ" બન્યા હોવા છતાં, અન્ય પુરાવાઓ દ્વારા તે સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું હતું કે ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ કરવામાં આવી હતી.પાયાની હકીકતો સાબિત થઈ હોવાથી, તેની ચુકવણી અથવા સ્વીકૃતિ માટેની ધારણા લાગુ પડતી હતી, જેને નકારી કાઢવામાં આવી ન હતી.પરિણામે, અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળની કાનૂની ધારણા પણ ઉઠાવવામાં આવી હતી અને તે હજુ પણ અસ્પષ્ટ રહી હતી.ઉપરોક્ત પૃષ્ઠભૂમિમાં સંદર્ભ મોટી બેન્ચ અને આખરે બંધારણીય બેન્ચને આપવામાં આવ્યો હતો.

રજૂઆતોઃ

૧૩. અમે અપીલકર્તાઓ માટે વિદ્વાન વરિષ્ઠ સલાહકાર અને વિદ્વાન સલાહકાર અને સામાવાળા માટે વિદ્વાન એ. એસ. જી. અને અન્ય સલાહકારોને સાંભળ્યા છે.

૧૪. શ્રી એસ. નાગમુથુ, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે તેમની રજુઆત દરમિયાન નીચે મુજબ દલીલ કરી હતીઃ

(i) વિચારણા માટેનો પ્રશ્ન યોગ્ય રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યો નથી અને તેથી, આ અદાલત દ્વારા યોગ્ય પ્રશ્નને ફરીથી તૈયાર કરવો પડી શકે છે.તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે સામાન્ય રીતે, કલમ ૭,૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) હેઠળના કેસમાં, ફરિયાદીએ અગાઉની માંગ અને ત્યારબાદ જાહેર સેવક દ્વારા ગેરકાયદેસર સંતોષની રસીદ અથવા સ્વીકૃતિ વિશે બોલવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.પરંતુ, જો તેનો પુરાવો ઉપલબ્ધ ન હોય, તો તેનો અર્થ એ થશે કે ઉપરોક્ત બે હકીકતોને સાબિત કરવા માટે ઉપરોક્ત સાક્ષીનો કોઈ સીધો મૌખિક પુરાવો નથી.બંધારણીય બેન્ચ સમક્ષનો મુદ્દો એ છે કે, શું ઉપરોક્ત બે હકીકતોને સીધા પુરાવાની ગેરહાજરીમાં અન્ય કોઈ પદ્ધતિ દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે કે જેથી જાહેર સેવકના અપરાધને ઘરે લાવી શકાય.આ સંબંધમાં અમારું ધ્યાન અધિનિયમ ની કલમ ૭,૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) અને ૨૦ તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું કારણ કે તે અધિનિયમ માં સુધારા પહેલા હતી. "સ્વીકારો" અથવા "મેળવો" અથવા "સ્વીકારવા માટે સંમત થાઓ" અથવા "મેળવવાનો પ્રયાસ કરો" અભિવ્યક્તિ પર ઘણો ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

((૨) અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ના સંદર્ભમાં, જે હેતુ અથવા પુરસ્કારના સંદર્ભમાં કાનૂની ધારણાને વધારવા સાથે સંબંધિત છે, સ્વીકૃતિ અથવા પ્રાપ્તિ વચ્ચેના તફાવત પર વિસ્તૃત દલીલો કરવામાં આવી હતી.એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે, બંને કિસ્સાઓમાં, દરખાસ્તની રજૂઆત અને સ્વીકૃતિ છે.જો જાહેર સેવક પાસેથી કોઈ માંગ કર્યા વિના લાંચ આપનાર તરફથી પ્રસ્તાવ આવે છે અને તે ફક્ત પ્રસ્તાવ સ્વીકારે છે અને ગેરકાયદેસર વળતર મેળવે છે, તો તે

અધિનિયમ ની કલમ ૭ મુજબ સ્વીકૃતિનો કેસ છે. સ્વીકારના કિસ્સામાં, અધિનિયમ ની કલમ ૭ માં વર્ણવ્યા મુજબ, જાહેર સેવક દ્વારા કોઈ પૂર્વ માંગ કરવાની જરૂર નથી.

((૩) બીજી બાજુ, જાહેર સેવક તરફથી પ્રસ્તાવ આવવાના કિસ્સામાં, એટલે કે, તે માંગણી કરે છે અને લાંચ આપનાર પ્રસ્તાવ સ્વીકારે છે અને માંગેલી સંતોષની ચૂકવણી કરે છે, જે બદલામાં, જાહેર સેવક દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.આમ પ્રાપ્તિના કિસ્સામાં, જાહેર સેવક દ્વારા ગેરકાયદેસર મુક્તિ માટે અગાઉથી માંગ કરવામાં આવે છે અને આવા કિસ્સામાં પણ, ગેરકાયદેસર તૃપ્તિની માંગ અને રસીદ બંને સાબિત કરવી પડે છે.જાહેર સેવકનું આ કૃત્ય અધિનિયમ ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ ગુનો છે અને તેથી, જાહેર સેવક દ્વારા અગાઉથી કરવામાં આવેલી માંગ અધિનિયમ ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ ગુના માટે બિનજરૂરી છે.આ સંબંધમાં, આ અદાલતના ચુકાદા પર બી. જયરાજ; પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિ; કિશન ચંદ મંગલ; સી. કે. માં આધાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. દામોદરન નાયર અને કિશન ચંદર.

((iv) આમ, જો જાહેર સેવક દ્વારા રસીદ પછી માંગ કરવામાં આવે, તો અધિનિયમ ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ પ્રાપ્તિ અધિનિયમ પૂર્ણ થાય છે.પછી "હેતુ અથવા પુરસ્કાર" સાબિત કરવાની જરૂર નથી કારણ કે તે કલમ ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) માટે વિદેશી છે.તેથી, અધિનિયમ ની કલમ ૨૦

કલમ ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ ગુના માટે ઉઠાવવામાં આવતી કાનૂની ધારણા સાથે સંબંધિત નથી.

(v) વધુમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે માંગની પ્રાપ્તિના કિસ્સામાં, માંગના અનુસરણમાં સંતોષની પ્રાપ્તિ પણ મુદ્દામાં હકીકત તરીકે સાબિત થવી જોઈએ.સંતોષની પ્રાપ્તિના પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, માત્ર માંગ એ કલમ ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ ગુનો નથી.પરંતુ જો માંગને પ્રયાસ તરીકે જોવામાં આવે, તો મેળવવાનો આવો પ્રયાસ અધિનિયમ ની કલમ ૭ હેઠળ ગુનો છે.

(vi) કલમ ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ, પ્રાપ્તિ (i) મૌખિક પુરાવા; (ii) દસ્તાવેજી પુરાવા; (iii) વૈધાનિક ધારણા; અને (iv) પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે.જે વ્યક્તિને માંગ કરવામાં આવી હતી તે મૌખિક પુરાવા આપી શકે છે અને તે જ પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૫૯ અને ૬૦ હેઠળ સીધો પુરાવો છે. વધુમાં, જો માંગ કરતી વખતે અન્ય કોઈ હાજર હોત, તો તેનો મૌખિક પુરાવો પણ સીધો પુરાવો હશે અને તે જ માંગને સાબિત કરવા માટે પૂરતો હશે.જે વ્યક્તિને માંગ કરવામાં આવી હતી તે વ્યક્તિ કાં તો મૃત છે અથવા પુરાવા આપવા માટે અનુપલબ્ધ છે અથવા "પ્રતિકૂળ" બની જાય છે અને માંગની હકીકતનો કોઈ સીધો નજરે સાક્ષી નથી, તો પછી, અન્ય કોઈ પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, આરોપી નિર્દોષ જાહેર થવાનો હકદાર છે.જો કે, જો ઈ–મેલ, પત્ર અથવા અન્ય કોઈ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા કરવામાં આવતી માંગ જેવા કોઈ દસ્તાવેજ દ્વારા માંગનો પુરાવો મળે છે, તો ફરિયાદી અથવા જેની પાસે માંગ

કરવામાં આવી છે તે વ્યક્તિ પુરાવા આપવા માટે ઉપલબ્ધ નથી, તેમ છતાં કોઈ સીધા અથવા મૌખિક પુરાવાની ગેરહાજરીમાં દસ્તાવેજી પુરાવા દ્વારા આ હકીકત સાબિત થઈ શકે છે.

(vii) તે શ્રી દ્વારા આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું.નાગમુથુ, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ છે કે અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ અદાલત દ્વારા કરવામાં આવતી ધારણાને ફરજિયાત બનાવે છે જે કાનૂની ધારણાની પ્રકૃતિમાં છે.અધિનિયમ ની કલમ ૭ મુજબ, "હેતુ અથવા પુરસ્કાર" તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલી અથવા પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલી અથવા સ્વીકારવામાં આવેલી અથવા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી હોવાનું માનવામાં આવતી કોઈપણ ગેરકાયદેસર તૃપ્તિના સંબંધમાં ધારણા એક પ્રતિબંધિત અને શરતી ધારણા છે.ઉપરોક્ત ધારણા માત્ર સ્વીકૃતિ અથવા પ્રાપ્તિના પુરાવા અથવા ગેરકાયદેસર સંતોષ સ્વીકારવા અથવા મેળવવાનો પ્રયાસ કરવાના કરાર પર જ ઉભી કરી શકાય છે અને તે ગુનાના અપરાધની ધારણા નથી.

(viii) અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળ ઉઠાવવામાં આવી શકે તેવી કાનૂની ધારણા એ પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળ ઉઠાવવામાં આવી શકે તેવી ધારણાથી વિરોધાભાસી છે. એક ઉદાહરણ ટાંકીને એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે, જો છટકબારીના કેસમાં સરકારી કર્મચારીના કબજામાં દૂષિત ચલણી નોટો મળી આવે, તો અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળ એવી ધારણા થઈ શકે છે કે તેને તે મળી હશે.પરંતુ આ એક નકારી શકાય તેવી ધારણા છે અને આરોપી

દૂષિત નોટો રાખવા માટે પોતાનો ખુલાસો આપીને આ ધારણાને નકારી શકે છે.ઉપરોક્ત ધારણા એ હકીકતની ધારણા છે.જો કે, માંગની આવી કોઈ ધારણા ન હોઈ શકે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, હકીકતની બાબત તરીકેની માંગને પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળ ધારી શકાતી નથી, સિવાય કે આવી ધારણા કરવા માટે, પાયાના તથ્યો સાબિત થાય અને આવા પાયાના તથ્યો માંગના પુરાવાના અનિવાર્ય અને એકમાત્ર નિષ્કર્ષ તરફ નિર્દેશ કરે.આનો અર્થ એ થશે કે આરોપીના કબજામાંથી દૂષિત નોટોની માત્ર વસૂલાત માંગની ધારણાને જન્મ નહીં આપે.આ સંબંધમાં બી. જયરાજને સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હતો અને આ અદાલતના તાજેતરના ચુકાદામાં કે. શાંતમ્મા વિરુદ્ધ . કર્ણાટક રાજ્ય (૨૦૨૨) ૪ એસસીસી ૫૭૪ ("કે. શાંતમ્મા").

(ix) તે પછી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે અધિનિયમ ની કલમ ૭ સ્વીકૃતિ અથવા પ્રાપ્તિ અથવા સ્વીકારવા માટેના કરાર અથવા મેળવવાના પ્રયાસની વાત કરે છે.વધુમાં, "સ્વીકૃતિ" અભિવ્યક્તિને "રસીદ" અભિવ્યક્તિથી અલગ પાડવી આવશ્યક છે કારણ કે તે અધિનિયમ ની કલમ ૭ ના સંદર્ભમાં જુદા જુદા અર્થો દર્શાવે છે. અધિનિયમ ની કલમ ૭ રસીદની વાત નથી કરતી પરંતુ માત્ર સ્વીકૃતિની વાત કરે છે.રસીદને સ્વીકૃતિમાં રૂપાંતરિત કરવા માટે, તે સાબિત કરવું જોઈએ કે લાંચ આપનાર પાસેથી માંગ કરવામાં આવે છે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, લાંચ આપનાર વ્યક્તિએ જાહેર સેવક પાસેથી તરફેણની માંગણી કરતી વખતે સંતોષની રજૂઆત કરવી જોઈએ.

(x) તેથી, માત્ર કોઈ મિલકતની રસીદ અથવા મૂલ્યવાન જામીનગીરી સ્વીકારવા સમાન નહીં હોય, સિવાય કે લાંચ આપનાર સરકારી કર્મચારી પાસેથી તરફેણની માંગણી કરતો પ્રસ્તાવ કરે.આ મુદ્દાની હકીકત સીધા પુરાવા દ્વારા સાબિત થવી જોઈએ.જો કે, જો લાંચ આપનાર અથવા ફરિયાદી મૃત્યુ પામે છે અથવા "પ્રતિકૂળ" બની જાય છે અને આ હકીકત સીધા પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાતી નથી, તો તે અન્ય સાક્ષીના પુરાવા દ્વારા સાબિત થઈ શકે છે જેને ઉપરોક્ત હકીકતની સીધી જાણકારી હોય અથવા તો પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા પણ.જો સ્વીકૃતિની હકીકત સાબિત થાય છે, તો અધિનિયમ ૨૦ લાગુ થશે અને એવી ધારણા ઉભી કરવી પડશે કે સ્વીકૃતિ એ કાયદાનું ઈનામ હતું.વધુમાં, પાયાના તથ્યો સાબિત ન થાય તેની ગેરહાજરીમાં પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળ સ્વીકૃતિની કોઈ ધારણા કરી શકાતી નથી.

(xi) વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી નાગમુથુ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે એકવાર સ્વીકાર અથવા પ્રાપ્તિ અથવા સ્વીકાર અથવા મેળવવાનો પ્રયાસ કરવાની સમજૂતી સાબિત થઈ જાય, તો પછી કલમ ૨૦ વિરુદ્ધ "હેતુ અથવા પુરસ્કાર" હેઠળની ધારણા અધિનિયમ ની કલમ ૭ ના સંદર્ભમાં ઉભી કરી શકાય છે. પરંતુ, સ્વીકૃતિ અથવા પ્રાપ્તિ અથવા સ્વીકારવાનો કરાર અથવા મેળવવાનો પ્રયાસ પાયાની હકીકતોની ગેરહાજરીમાં ધારણા દ્વારા સ્થાપિત કરી શકાતો નથી.કલમ ૨૦ કાનૂની ધારણા ઊભી કરે છે તેનું કારણ એ છે કે આરોપીનું પુરુષ કારણ સાબિત કરવા માટે, એટલે કે, જાહેર સેવક જાણતો હતો કે તેને "હેતુ અથવા પુરસ્કાર" તરીકે ગેરકાયદેસર વળતર મળ્યું હતું.આ હકીકતને સીધા મૌખિક

પુરાવા અથવા દસ્તાવેજી પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવી મુશ્કેલ હોવાથી, સંસદે તેના વિવેકબુદ્ધિથી અધિનિયમ ની કલમ ૨૦નો સમાવેશ કર્યો છે, જેમાં અદાલતને ગેરકાયદેસર સંતોષને માત્ર "હેતુ અથવા પુરસ્કાર" તરીકે ધારણ કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે.અલબત્ત, આવી કાનૂની ધારણા પણ નકારી શકાય તેવી છે.

(xii) બંધારણીય બેન્ચ સમક્ષ ઉઠાવવામાં આવેલા વાસ્તવિક પ્રશ્ન પર આવતા, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી નાગમુથુ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે પ્રાપ્તિ અધિઅધિનિયમ માં બે પાસાઓ છે, એટલે કે, જાહેર સેવક દ્વારા અગાઉથી માંગ અને ગેરકાયદેસર સંતોષની પ્રાપ્તિ અને આ બંને હકીકતો વાજબી શંકાની બહાર સાબિત થવી જોઈએ.માંગની હકીકત મૌખિક પુરાવા દ્વારા સાબિત થઈ શકે છે.જો કે, પ્રાપ્તિ સાબિત કરવા અથવા મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા માટે ફરિયાદીના પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, કલમ ૨૦ હેઠળ ધારણા ઊભી થઈ શકતી નથી.વધુમાં, જો આવી પ્રાપ્તિ અથવા પ્રયાસ કોઈ અન્ય સાક્ષી દ્વારા જોવામાં આવ્યો હોય, તો તે સાક્ષી લાંચ આપનારને પુરાવા તરીકે રજૂ કરવા માટે ઉપલબ્ધ ન હોવા છતાં પણ આ હકીકતને સાબિત કરી શકે છે.

(xiii) બીજી બાજુ, સંતોષ સ્વીકારવા માટે સ્વીકૃતિ અથવા કરારના કિસ્સામાં, પ્રસ્તાવ વાસ્તવિક ફરિયાદી દ્વારા કરવામાં આવવો જોઈએ અને આરોપી–જાહેર સેવકે પ્રસ્તાવ સ્વીકારવો જોઈએ.આ કિસ્સામાં, જાહેર સેવક દ્વારા કોઈ પૂર્વ માંગ કરવામાં આવતી નથી.તેથી, જો અન્ય પુરાવાઓ દ્વારા પુરાવા છે કે જાહેર સેવકે

વાસ્તવિક ફરિયાદી પાસેથી કેટલીક મિલકત મેળવી છે, તો તે આપમેળે અધિનિયમ ની કલમ ૭ ની દ્રષ્ટિએ સ્વીકૃતિ સાબિત કરવા માટે નહીં જાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જાહેર સેવક દ્વારા માત્ર મિલકતની પ્રાપ્તિ એ સ્વીકૃતિ અથવા પ્રાપ્તિ નથી.અધિનિયમ ની કલમ ૭ ની શરતોમાં રસીદને સ્વીકૃતિમાં રૂપાંતરિત કરવા માટે, તે સાબિત કરવું જોઈએ કે રસીદ પહેલાંની દરખાસ્ત; અને પ્રાપ્તિના કિસ્સામાં, રસીદ પહેલા જાહેર સેવક દ્વારા માંગ થવી જોઈએ.

(xiv) એમ. નરસિંગા રાવના સંદર્ભમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આ અદાલતે કાયદાની કલમ ૭ અને કલમ ૧૩ (૧) (ડી) વચ્ચેના તફાવત અને અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ આવતા કેસમાં કલમ ૨૦ હેઠળ સ્વીકૃતિ અને પ્રાપ્તિ વચ્ચેના તફાવત અને ધારણા લાગુ ન થવાના સંદર્ભમાં કાર્યવાહી કરી નથી.

(xv) વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી નાગમુથુ અનુસાર, એમ. નરસિંગા રાવ કાયદાની કોઈ દરખાસ્ત રજૂ કરતા નથી.વધુમાં, એમ. નરસિંગા રાવના સંદર્ભમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે ગેરકાયદેસર સંતોષની અનુગામી પ્રાપ્તિ માટે માંગ અનિવાર્ય હોવાથી તે પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા સાબિત થઈ શકે છે, જે આ સિદ્ધાંતને આધિન છે કે સાબિત થયેલા સંજોગો બદલાતા આરોપીના અપરાધ તરફ નિર્વિવાદપણે નિર્દેશ થવો જોઈએ અને અન્ય કોઈ પૂર્વધારણા હોવી જોઈએ નહીં જે લાગુ થઈ શકે.એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે લાંચ આપનારની ગેરહાજરીમાં માંગનો પુરાવો સંજોગો પરથી ધારી શકાય છે.પી.

સત્યનારાયણ મૂર્તિના સંદર્ભમાં, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે દલીલ કરી હતી કે પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૪ મુજબ વર્તનની હકીકતની ધારણા જ ઉભી કરી શકાય છે. આ કેસમાં ફરિયાદી "પ્રતિકૂળ" બની ગયો હતો અને માંગને સાબિત કરવા માટે અન્ય કોઈ સીધો પુરાવો ન હતો પરંતુ આરોપી પાસેથી દૂષિત ચલણી નોટો મળી આવી હતી.ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગના પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, જાહેર સેવકો દ્વારા મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભ મેળવવા માટે ભ્રષ્ટ અથવા ગેરકાયદેસર માધ્યમોનો ઉપયોગ બિલકુલ સ્થાપિત થયો ન હતો.

(xvi) વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે કિશન ચંદ મંગલ પર ભરોસો મૂકીને રજૂઆત કરી હતી કે વુલમિંગ્ટન સિદ્ધાંત મુજબ, વાજબી શંકાની બહાર પુરાવા હોવા જોઈએ અને ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત વિચારણા હેઠળના અધિનિયમ હેઠળ લાગુ થશે.કે અપરાધનો કોઈ નિષ્કર્ષ ન હોઈ શકે અને પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૪ મુજબ, વાજબી શંકાની બહાર અને ખંડન પુરાવાની ગેરહાજરીમાં સાબિત કરવામાં આવતા પાયાના તથ્યોના આધારે માત્ર ધારણાઓ જ કરી શકાય છે.ઉપરોક્ત રજુઆતો ધ્યાનમાં રાખીને, શ્રી નાગમુથુએ રજૂઆત કરી હતી કે વિચારણા માટે ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નનો જવાબ નકારાત્મક હોવો જોઈએ.

૧૫. વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી એમ. કરપાગા વિનયાગમે રજૂઆત કરી હતી કે ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા જાહેર સેવકની માંગનો પુરાવો આરોપી જાહેર સેવકનો દોષ સ્થાપિત કરવા માટે અનિવાર્ય છે.માત્ર દૂષિત નોટો સ્વીકારવી અથવા તેની વસૂલાત કરવી

એ આરોપીના અપરાધને ઘરે લાવવા માટે પૂરતું નથી કારણ કે ફરિયાદી પક્ષે પહેલા સાબિત કરવું પડશે કે આરોપી દ્વારા ગેરકાયદેસર વળતરની માંગ કરવામાં આવી હતી.ત્યારબાદ, દૂષિત ચલણી નોટોની સ્વીકૃતિ અને પુનઃપ્રાપ્તિ આરોપીના અપરાધને ઘરે લાવવા માટે સંજોગોની સાંકળને પૂર્ણ કરશે.આ સંબંધમાં, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે યુ. પી. વિરુદ્ધ રાજ્ય પર નિર્ભરતા મૂકી.રામ અસ્રે ૧૯૯૦ સપ્લિમેન્ટ એસસીસી ૧૨ ("રામ અસ્રે"); મુખ્તિયાર સિંહ વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય; (૨૦૧૭) ૮ એસસીસી ૧૩૬ ("મુખ્તિયાર સિંહ"); એમ. આર. પુરુષોત્તમ વિરુદ્ધ કર્ણાટક રાજ્ય (૨૦૧૫) ૩ એસ. સી. સી. ૨૪૭ ("એમ. આર. પુરુષોત્તમ "); સી. એમ. શર્મા વિરુદ્ધ આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય (૨૦૧૦) ૧૫ એસ. સી. સી. ૧ ("સી. એમ. શર્મા "); મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય વિરુદ્ધ ધ્યાનેશ્વર લક્ષ્મણ રાવ વાનખેડે (૨૦૦૯) ૧૫ એસસીસી ૨૦૦ (" જ્ઞાનેશ્વર લક્ષ્મણ રાવ ");

સુકુમારન વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય (૨૦૧૫) ૧૧ એસ. સી. સી. ૩૧૪ ("સુકુમારન") અને સુનકન્ના વિરુદ્ધ આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય (૨૦૧૬) ૧ એસ. સી. સી. ૭૧૩ ("સુનકન્ના").

૧૬. વિદ્વાન વકીલ શ્રી રાઘેંથ બસંતે દલીલ કરી હતી કે પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિમાં કાયદાના સિદ્ધાંત તરીકે એવું મૂકવામાં આવ્યું નથી કે દરેક કેસમાં જ્યાં ફરિયાદી મૃત્યુ પામે છે, માંગ બિલકુલ સાબિત કરી શકાતી નથી.ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા અન્ય પુરાવાને એવા નિષ્કર્ષ પર આવવા માટે ગણી શકાય, જ્યાં વાજબી શંકાની બહાર પુરાવા હોય.

૧૭. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે પી. સત્યનારાયણ મૂર્તિમાં એક ખોટી ધારણા હતી, જેમાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે અધિનિયમ ની કલમ ૭,૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) હેઠળ કેસ સાબિત કરવા માટે માત્ર સીધો પુરાવો અનિવાર્ય છે. તેથી ડિવિઝન બેન્ચ તેમજ ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેન્ચે આ બાબતને મોટી બેન્ચને મોકલી હતી.પરંતુ તે સ્થિતિ નથી.હકીકતમાં, બી. જયરાજ કેસમાં, ફરિયાદી સુનાવણીના સમયે "પ્રતિકૂળ" બની ગયો હતો અને આ અદાલતે ફરિયાદી પક્ષ વતી અન્ય સાક્ષીઓના પુરાવાની તપાસ કરી હતી અને ચુકાદો આપ્યો હતો કે ફરિયાદી પક્ષ એ સાબિત કરી શક્યો નથી કે આરોપી દ્વારા વાજબી શંકાની બહાર કોઈ માંગ કરવામાં આવી હતી.ઉપરોક્ત કેસમાં આગળ એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે અધિનિયમ ની કલમ ૨૦માં ધારણા માત્ર ગેરકાયદેસર લાભ સ્વીકારવાના પુરાવા પર જ કરી શકાય છે.

૧૮. શ્રી બસંતના જણાવ્યા અનુસાર, એમ. નરસિંગા રાવ કેસમાં ફરિયાદી "પ્રતિકૂળ" બની ગયો હતો.પરંતુ, ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પુરાવાના આધારે, આ અદાલતે તારણ કાઢ્યું હતું કે સીધા પુરાવાની ગેરહાજરીમાં પણ, બાકીના પુરાવા રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા અને સંજોગો આરોપીના અપરાધને ઘરે લાવવા માટે પૂરતા હતા.રજૂઆતના સમર્થનમાં રિલાયન્સને નીચેના નિરીક્ષણ પર મૂકવામાં આવ્યું હતું:

> “પરંતુ અન્ય સંજોગો કે જે આ કેસમાં સાબિત થયા છે અને દૂષિત ચલણી નોટોમાંથી તપાસ પહેલા અને પછીના સંજોગો, અપીલકર્તાએ સ્વેચ્છાએ ચલણી

નોટો પ્રાપ્ત કરી હતી તેવી વાસ્તવિક ધારણા કરવામાં અદાલતને મદદ કરવા માટે સુસંગત અને ઉપયોગી છે."

૧૯. એમ. નરસિંગા રાવ કેસમાં, આ અદાલતે ચુકાદો આપ્યો હતો કે ફરિયાદી પક્ષે આ કેસ વાજબી શંકાની બહાર સાબિત કર્યો છે, જ્યારે બી. જયરાજ કેસમાં ફરિયાદી પક્ષ તે સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ રહ્યો હતો.તેથી, એક તરફ એમ. નરસિંગા રાવ અને બીજી તરફ બી. જયરાજ અને પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિના ચુકાદા વચ્ચે કોઈ વિરોધાભાસ નથી.

૨૦. અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળની ધારણા ત્યારે જ લાગુ થશે જ્યારે માંગ અને સ્વીકૃતિ અથવા ગેરકાયદેસર સંતોષની હકીકત, જેમ કે કેસ હોઈ શકે, સાબિત થાય.આવા પુરાવા સીધા પુરાવાની ગેરહાજરીમાં પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા પણ રજૂ કરી શકાય છે.આ ખાસ કરીને ફસાવાના કેસોમાં એટલું હશે કારણ કે ફરિયાદી પક્ષે સાબિત કરવું પડશે કે આરોપીએ ફરિયાદી પાસેથી લાંચ માંગી હતી.માંગની હકીકત કાં તો સીધા પુરાવા દ્વારા અથવા પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે.

૨૧. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી સુશીલ કુમાર જૈને એવી પણ રજૂઆત કરી હતી કે પોતાના માટે અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ માટે મૂલ્યવાન વસ્તુ અથવા આર્થિક લાભની માંગ એ કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ દોષિત ઠેરવવા માટે જરૂરી ઘટક અથવા અનિવાર્ય છે.આ માંગને સીધા મૌખિક પુરાવા અથવા દસ્તાવેજી પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે.કલમ ૨૦ હેઠળની ધારણા માત્ર કલમ ૭,૧૧ અને કલમ ૧૩ (૧) (એ) અને (બી) હેઠળના ગુનાઓના સંદર્ભમાં લાગુ પડે છે

કારણ કે માંગ એ "પ્રાપ્ત કરો" શબ્દનો એક ભાગ છે.જો કે, આ પાયાની હકીકત સાબિત કરવી પડશે અને તેની ધારણા કરી શકાતી નથી.તેવી જ રીતે, "સ્વીકૃત" શબ્દના સંદર્ભમાં, માંગ સાબિત થવી જોઈએ.તે કલમ ૨૦ ૧૯૭૭ના કાયદાની કલમ ૪ જેવી જ છે અને આ અધિનિયમ અમલમાં આવે તે પહેલાં, ભ્રષ્ટ સરકારી કર્મચારીઓ સામેના ગુનાઓ પણ આઈપીસીની કલમ ૧૬૧ અને ૧૬૫ એ હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૭૭ના કાયદાની કલમ ૪એ આઈ. પી. સી. ની કલમ ૧૬૧ અને ૧૬૫ હેઠળ ગુનાઓ માટે વૈધાનિક ધારણાઓ સૂચવી હતી. કાયદાની કલમ ૩૧ દ્વારા, કલમ ૧૬૧ થી ૧૬૫ (એ) ૨૬ કરવામાં આવી હતી અને હવે તે કાયદાની કલમ ૭ અને ૧૧ દ્વારા આવરી લેવામાં આવી છે. આ અધિનિયમ એક વિશેષ અધિનિયમ છે અને પોતે જ એક સંપૂર્ણ સંહિતા છે.

૨૨. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે વધુમાં વિનંતી કરી હતી કે ભારતમાં ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્ર હેઠળ, જ્યાં સુધી દોષ સાબિત ન થાય અને દોષની કોઈ ધારણા ન હોય ત્યાં સુધી નિર્દોષતાની ધારણા હંમેશા રહે છે.તેથી, આરોપીના અપરાધને ઘરે લાવવા માટે માંગ અને તેની સ્વીકૃતિનો વાજબી શંકાથી બહારનો પુરાવો હોવો જોઈએ.આ સંબંધમાં એમ. નરસિંગા રાવના પેરા ૧૮ પર નિર્ભરતા મૂકવામાં આવી હતી.

૨૩. સુશ્રી ઐશ્વર્યા ભાટી, વિદ્વાન એ.એસ.જી. એ કે.સંતનમ સમિતિ દ્વારા રજૂ કરાયેલા ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ પરની સમિતિના અહેવાલ તરફ અમારું ધ્યાન દોર્યું અને દલીલ કરી કે તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભ્રષ્ટાચાર મોટા પ્રમાણમાં વધ્યો છે અને લોકોએ જાહેર વહીવટની અખંડિતતામાં વિશ્વાસ

ગુમાવવાનું શરૂ કર્યું છે.આ અધિનિયમ હેતુ સરકારી કર્મચારીઓમાં ફેલાયેલા લાંચ અને ભ્રષ્ટાચારને રોકવા માટે અસરકારક જોગવાઈઓ કરવાનો છે તે હકીકત તરફ આપણું ધ્યાન દોરવા માટે મધ્યપ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ રામ સિંહ (૨૦૦૦) પ એસ. સી. સી. ૮૮ ("રામ સિંહ") પર રિલાયન્સ મૂકવામાં આવ્યું હતું.આ અધિનિયમ એક સામાજિક અધિનિયમ છે જેનો હેતુ સરકારી કર્મચારીઓની ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિઓ પર અંકુશ મૂકવાનો છે અને તેનો હેતુ આગળ વધારવા માટે ઉદારતાથી અર્થઘટન કરવા માટે રચવામાં આવ્યો છે.અધિનિયમ ની વિવિધ જોગવાઈઓનું અર્થઘટન કરતી વખતે અને તે હેઠળના કેસોનો નિર્ણય લેતી વખતે અધિનિયમ ની કાર્યવાહીમાં વિલંબ અને અધિનિયમ ની તકનિકીતાઓને અધિનિયમ ની વિવિધ જોગવાઈઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાના હેતુઓને નિષ્ફળ બનાવવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં.તેમણે આગળ આ અદાલતના વિવિધ નિર્ણયો તરફ અમારું ધ્યાન દોર્યું જેમાં ફરિયાદી મૃત્યુ પામ્યા હોવા છતાં અથવા "પ્રતિકૂળ" બન્યા હોવા છતાં અથવા પુરાવા આપવા માટે ઉપલબ્ધ ન હોવા છતાં, રેકોર્ડ પરના અન્ય પુરાવાના આધારે, દોષિત ઠેરવવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે.તેમના દ્વારા ઉલ્લેખિત ઘણા નિર્ણયો ઉપર ટાંકવામાં આવ્યા છે.તેણીએ રજૂઆત કરી હતી કે જો ફરિયાદી તેના દ્વારા ઉલ્લેખિત પુરાવાના અમુક પાસાઓના સંદર્ભમાં "પ્રતિકૂળ" બની જાય, તો પણ તેના સમગ્ર પુરાવાને નકારી શકાય નહીં.

૨૪. વિદ્વાન એ. એસ. જી. એ રજૂઆત કરી હતી કે બી.જયારાજ અને પી. સત્યનારાયણ મૂર્તિમાં આ અદાલતના ચુકાદાઓ યોગ્ય રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યા છે અને ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નોના જવાબ તે મુજબ આપી શકાય છે.

૨૫. વિદ્વાન એ. એસ. જી. શ્રી જે. કે. સુદે રજૂઆત કરી હતી કે બંધારણીય બેન્ચ સમક્ષનો મુદ્દો ફરિયાદકર્તાના પુરાવા ઉપલબ્ધ ન હોય તેવા કેસમાં અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૨) સાથે વાંચીને કલમ ૭,૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ જાહેર સેવકના અપરાધના પુરાવા સાથે સંબંધિત છે.તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે સાબિતીનો અર્થ કઠોર અને ગાણિતિક પ્રદર્શનના અર્થમાં સાબિતી નથી, કારણ કે તે અશક્ય છે; તેનો અર્થ એવો પુરાવો હોવો જોઈએ જે વાજબી માણસને કોઈ ચોક્કસ નિષ્કર્ષ પર આવવા માટે પ્રેરિત કરે.નિષ્કર્ષ પર પહોંચવામાં, અદાલત રજૂ કરેલા અથવા સાબિત થયેલા તથ્યોમાંથી તારણ કાઢવાની પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ કરી શકે છે અને આવા તારણો કાયદામાં ધારણાઓ સમાન છે.હકીકતની ધારણા કાયદાની અદાલત દ્વારા વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને, કુદરતી ઘટનાઓ, માનવ વર્તન, ચોક્કસ કેસની હકીકતોના સંબંધમાં જાહેર અથવા ખાનગી વ્યવસાયના સામાન્ય માર્ગને ધ્યાનમાં રાખીને કરી શકાય છે.આ વિવેકબુદ્ધિ પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪માં દર્શાવવામાં આવી છે. આમ અમુક હકીકતોના પુરાવા પર ધારણા કરી શકાય છે.ઉપરાંત, ધારણા એ અન્ય હકીકતોમાંથી લેવામાં આવતો અંતિમ નિષ્કર્ષ નથી.અમુક હકીકતોની ધારણા ત્યાં સુધી રહેશે જ્યાં સુધી આવા નિષ્કર્ષને નકારી કાઢવામાં ન આવે અથવા દૂર કરવામાં ન આવે.જ્યાં સુધી ધારણાને નકારી કાઢવામાં ન આવે અથવા નકારી

કાઢવામાં ન આવે અથવા રદિયો આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી અદાલત ધારણાને પુરાવા સમાન ગણી શકે છે.જો કે, ધારણા માત્ર હકીકતોમાંથી જ મેળવી શકાય છે અને સંભવિત અને તાર્કિક તર્કની પ્રક્રિયા દ્વારા અન્ય ધારણાઓમાંથી નહીં.હકીકતો પરની ધારણાઓથી વિપરીત, કાનૂની ધારણા તરીકે ઓળખાય છે જે અધિનિયમ ની અધિનિયમ ૨૦ (૧) હેઠળ ફરજિયાત ધારણા છે. તે અધિનિયમ ની અધિનિયમ ૨૦ હેઠળ, એવી ધારણા હોઈ શકે છે કે આરોપીએ કોઈ પણ સત્તાવાર કાર્ય કરવા અથવા ન કરવા માટેના હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે કોઈપણ સંતોષ સ્વીકાર્યો અથવા સ્વીકારવા માટે સંમત થયા.આથી, કલમ ૨૦ હેઠળ દર્શાવેલી શરતોને આરોપી વિરુદ્ધ ધારણા ઉઠાવતા પહેલા સંતોષવી પડશે, એટલે કે આરોપીએ કોઈપણ ગેરકાયદેસર સમાધાન સ્વીકાર્યું છે અથવા સ્વીકારવા માટે સંમત થયા છે.આ પુરાવો સીધા પુરાવા દ્વારા હોવો જરૂરી નથી જે હકીકત સાબિત કરવા માટેનો માત્ર એક આધાર છે.

૨૬. લર્નડ એએસજીએ વધુમાં રજૂઆત કરી હતી કે "પ્રાપ્ત કરો" શબ્દનો અર્થ થાય છે "પ્રાપ્ત કરો" અને "સ્વીકારો" ની વિનંતીના પરિણામે કંઈક સુરક્ષિત કરવું અથવા પ્રાપ્ત કરવું, એટલે કે, સંમતિથી મન સાથે લેવું અથવા પ્રાપ્ત કરવું.સંમતિ માત્ર અગ્રણી પુરાવા દ્વારા જ નહીં પરંતુ આવા અગાઉના કરારના પુરાવા વિંના વ્યવહારની આસપાસના સ જોગો દ્વારા પણ સ્થાપિત કરી શકાય છે.જો કોઈ જાહેર સેવકનો પરિચિત એવી આશા સાથે કે ભવિષ્યમાં, જો જરૂર પડશે તો, તે તેની પાસેથી કોઈ સત્તાવાર તરફેણ મેળવી શકશે, સ્વેચ્છાએ કોઈ સંતોષ

આપે છે અને જો જાહેર સેવક સ્વેચ્છાએ આવી સંતોષ મેળવે છે અથવા મેળવે છે, તો તે આઈ. પી. સી. ની કલમ ૧૬૧ ના અર્થમાં "સ્વીકૃતિ સમાન" હશે.

૨૭. તમિલનાડુ રાજ્ય વતી વિદ્વાન વકીલ ડૉ. જોસેફ એરિસ્ટોટલે રજૂઆત કરી હતી કે મૃત્યુ અથવા ફરિયાદીની અનુપલબ્ધતા અથવા ફરિયાદીનું "પ્રતિકૂળ" બનવું એ ત્રણ ઉદાહરણો છે જ્યારે આરોપી–જાહેર સેવકના અપરાધને ઘરે લાવવા માટે ફરિયાદીના સીધા પુરાવા ઉપલબ્ધ નહીં હોય.તે મૃત્યુ અથવા ફરિયાદીની અનુપલબ્ધતા ફરિયાદી પક્ષના કેસને દૂષિત કરશે નહીં કારણ કે માંગના ગુનાહિત સંજોગો ફરિયાદીની ગેરહાજરીમાં પણ સંજોગો દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે.ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પુરાવાની ગુણવત્તા માંગના એકમાત્ર સીધા પુરાવા કરતાં વધુ નોંધપાત્ર છે.જાળના કિસ્સામાં, અદાલતે ગુનાના તથ્યોના ઘટકો એટલે કે માંગની સ્વીકૃતિ અને દૂષિત નાણાંની સંપૂર્ણ વસૂલાત પર વિચાર કરવો પડે છે.તેથી, ફરિયાદી પક્ષનો કેસ ફરિયાદીના મૃત્યુ સાથે સમાપ્ત થતો નથી, કારણ કે ફરિયાદીની ગેરહાજરીમાં પણ, સ્વતંત્ર સાક્ષી દ્વારા દૂષિત નાણાંની માંગ અને વસૂલાતની હકીકત સાબિત કરવી શક્ય છે, જેનો પુરાવો દોષિત ઠેરવવાનો આદેશ પસાર કરવા માટેનો આધાર બની શકે છે.

વિચારણા માટે પ્રશ્નઃ

૨૮. ઉપરોક્ત કેસોની વિચારણા કર્યા પછી, મોટી બેન્ચ દ્વારા નક્કી કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ પ્રશ્ન નીચે મુજબ છેઃ

"૧) શું ફરિયાદીના પુરાવા ના આબાવે /ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગના સીધા અથવા પ્રાથમિક પુરાવાની ગેરહાજરીમાં, સરકારી વકીલ દ્વારા રજૂ કરાયેલા અન્ય પુરાવાના આધારે ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ , ૧૯૮૮ની કલમ ૧૩ (૨) સાથે વાંચીને કલમ ૭ અને કલમ ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ સરકારી કર્મચારીની દોષિતતા/અપરાધની અનુમાનિત કપાત કરવાની મંજૂરી નથી?" ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો જવાબ આપવા માટે, મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવા, ધારણાઓ અને પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવાઓની રજૂઆત સાથે પુરાવાના કાયદાની સંબંધિત જોગવાઈઓનું પુનરાવર્તન કરવું ઉપયોગી થશે.ત્યારબાદ ઉઠાવવામાં આવેલા પ્રશ્નની પૃષ્ઠભૂમિમાં બારમાં ટાંકવામાં આવેલા ત્રણ કેસો અને અન્ય કેસોનું વિશ્લેષણ કરવું અને ઉપરોક્ત ચર્ચામાંથી નિષ્કર્ષ કાઢવો.પુરાવાના કાયદાની સંબંધિત જોગવાઈઓ–એક ચર્ચા:

૨૯. આ કેસનો મુખ્ય ભાર કાયદાની કલમ ૭ અને/અથવા કલમ ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ ગુના માટે જાહેર સેવકને દોષિત ઠેરવી શકાય તે પહેલાં ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકૃતિના પુરાવા માટેના પુરાવાની ગુણવત્તા પર હોવાથી, વિચારણા હેઠળના પ્રશ્ન સાથે સંબંધિત પુરાવાના અધિનિયમ મુખ્ય સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરવી યોગ્ય રહેશે.

આ સંદર્ભમાં, પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૩,૪,૫૯,૬૦,૬૧,૬૨,૬૩,૬૪,૬૫ અને ૧૫૪ નો સંદર્ભ લેવો જરૂરી રહેશે.

૩૦. રેઝ ગેસ્ટેના સિદ્ધાંતને અનુરૂપ, હકીકતમાં વસ્તુઓ અથવા ઘટનાઓની સ્થિતિ તેમજ માનસિક સ્થિતિ એટલે કે હેતુ અથવા દુશ્મનાવટનો સમાવેશ થાય

છે.પુરાવાના કાયદામાં તથ્યમાં પ્રોબેન્ડમ એટલે કે સાબિત કરવાની મુખ્ય હકીકત અને પ્રોબેન્સ એટલે કે પુરાવા હકીકતનો સમાવેશ થાય છે, જેમાંથી મુખ્ય હકીકત તરત જ અથવા અનુમાન દ્વારા અનુસરે છે.બીજી બાજુ, "મુદ્દામાં તથ્ય" શબ્દનો અર્થ એ છે કે જે બાબતો વિવાદમાં છે અથવા જે તપાસનો વિષય છે.(પુરાવા અધિનિયમની કલમ 3 હેઠળ).

૩૧. તે સારી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે પુરાવા એ કેસમાં રજૂ કરાયેલા તથ્યો પર આધારિત હોય છે અને તેથી, મુખ્ય તથ્યો કેટલીકવાર મુદ્દાની હકીકતો હોય છે.આ મુદ્દા સાથે સંબંધિત હકીકતો એ પુરાવાઓ છે જે મુદ્દામાં કોઈ હકીકત અથવા કોઈ સંબંધિત હકીકતના અસ્તિત્વ અથવા અસ્તિત્વને સંભવિત બનાવે છે.

૩૨. ફોજદારી કેસોમાં, વોરંટ અથવા સમન્સના કેસોમાં આરોપ અથવા સંપાદનમાં મુદ્દાના તથ્યોની રચના કરવામાં આવે છે.મુદ્દામાં તથ્યોનો પુરાવો મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવો હોઈ શકે છે.પુરાવા એ માધ્યમ છે જેના દ્વારા અદાલતને તપાસ હેઠળના મામલાના સત્ય અથવા અન્યથા ખાતરી થાય છે, એટલે કે, સાક્ષીઓના વાસ્તવિક શબ્દો અથવા રજૂ કરેલા દસ્તાવેજો અને મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવાના તથ્યો નહીં.અલબત્ત, પુરાવા શબ્દ માત્ર મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવા સુધી મર્યાદિત નથી, પરંતુ ભૌતિક વસ્તુઓ, સાક્ષીઓનું વર્તન, જે હકીકતોની ન્યાયિક નોટિસ લઈ શકાય છે, પક્ષકારોની કબૂલાત, સ્થાનિક નિરીક્ષણ અને ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા (સીઆરપીસી) ની કલમ ૩૧૩ હેઠળ મેજિસ્ટ્રેટ અથવા ન્યાયાધીશ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પ્રશ્નોના

આરોપી દ્વારા આપવામાં આવેલા જવાબો જેવી અન્ય બાબતો માટે પણ મર્યાદિત છે.

૩૩. વધુમાં, સરકાર ઓન લો ઓફ એવિડન્સ, ૨૦મી આવૃત્તિ, ખંડ ૧ અનુસાર, "પ્રત્યક્ષ" અથવા "મૂળ" પુરાવાનો અર્થ એ છે કે જે પુરાવા કોઈ વસ્તુ અથવા હકીકતના અસ્તિત્વને વાસ્તવિક ઉત્પાદન દ્વારા અથવા સાક્ષી અથવા નિદર્શક ઘોષણા દ્વારા સ્થાપિત કરે છે જેણે પોતે તેને સમજી લીધું છે, અને માનતા હતા કે તે મુદ્દામાં એક હકીકત સ્થાપિત કરે છે.પ્રત્યક્ષ પુરાવા કોઈ પણ અનુમાનના અનુમાન વિના મુદ્દામાં હકીકતનું અસ્તિત્વ સાબિત કરે છે.બીજી બાજુ, "પરોક્ષ પુરાવા" અથવા "નોંધપાત્ર પુરાવા" એ તાર્કિક નિષ્કર્ષને જન્મ આપે છે કે આવી હકીકત ક્યાં તો નિર્ણાયક અથવા અનુમાનિત રીતે અસ્તિત્વમાં છે.વિચારણા હેઠળના નોંધપાત્ર પુરાવાઓની અસર એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં એકથી વધુ ઉકેલો સ્વીકારવામાં ન આવે અને તે હકીકત સાબિત ન થઈ હોય તેવા કોઈપણ સમજૂતી સાથે અસંગત હોવી જોઈએ.પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાનિત પુરાવા (પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા) દ્વારા, કોઈ એવું કહી શકે છે કે અન્ય હકીકતો સાબિત થાય છે, જેમાંથી આપેલ હકીકતનું અસ્તિત્વ તાર્કિક રીતે અનુમાનિત થઈ શકે છે.

૩૪. ફરીથી, મૌખિક પુરાવાને મૂળ અને સાંભળેલા પુરાવા તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.મૂળ પુરાવો એ છે કે જેને સાક્ષી પોતાની ઇન્દ્રિયોના માધ્યમથી જોયો અથવા સાંભળ્યો હોવાનો અહેવાલ આપે છે.સાંભળેલા પુરાવાને વ્યુત્પન્ન, પ્રસારિત અથવા સેકન્ડ હેન્ડ પુરાવા પણ કહેવામાં આવે છે જેમાં સાક્ષી માત્ર

તેણે જે જોયું અથવા સાંભળ્યું છે તેનો અહેવાલ આપતો નથી, અને જે તેની પોતાની શારીરિક ઇન્દ્રિયોના તાત્કાલિક નિરીક્ષણ હેઠળ આવ્યું છે તેનો અહેવાલ આપતો નથી, પરંતુ તેણે ત્રીજા વ્યક્તિના માધ્યમથી હકીકતના સંદર્ભમાં શું શીખ્યું છે.સામાન્ય રીતે, સાંભળેલી વાતોનો સાક્ષી અસ્વીકાર્ય હોય છે, પરંતુ જ્યારે તેને અન્ય સાક્ષીઓના મૂળ પુરાવા દ્વારા સમર્થન આપવામાં આવે છે, ત્યારે તે મુખ્તિયાર સિંહ દ્વારા સ્વીકાર્ય હશે.

૩૫. એવા પુરાવા કે જે મુદ્દાની હકીકતને સીધી રીતે સ્થાપિત કરતા નથી પરંતુ તે સંજોગો પર પ્રકાશ પાડે છે જેમાં મુદ્દાની હકીકત બની ન હતી તે પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા છે (જેને અનુમાનિત અથવા અનુમાનિત પુરાવા પણ કહેવાય છે).પરિસ્થિતિક પુરાવા એટલે એવી હકીકતો કે જેમાંથી બીજી હકીકતનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.જો કે પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા આ મુદ્દાની હકીકતને સીધી સાબિત કરવા માટે નથી જતા, તે સમાન રીતે સીધી છે.પરિસ્થિતિક પુરાવા પણ સંજોગોના સીધા પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવા પડે છે.

વધુમાં, સાક્ષીઓની તપાસ દ્વારા પુરાવા અધિનિયમ ની જોગવાઈ અનુસાર પુરાવા આપવા જોઈએ, એટલે કે, મુખ્ય પરીક્ષા, ક્રોસ–એક્ઝામિનેશન અને ફરીથી તપાસ.

૩૬. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૫૯ જણાવે છે કે દસ્તાવેજો અથવા ઇલેક્ટ્રોનિક રેકોર્ડની સામગ્રી સિવાયની તમામ હકીકતો મૌખિક પુરાવા દ્વારા સાબિત થઈ શકે છે.મૌખિક પુરાવાનો અર્થ એ છે કે અદાલત અથવા અદાલત દ્વારા નિયુક્ત કમિશનરોની હાજરીમાં તપાસ કરાયેલ જીવંત વ્યક્તિઓની

જુબાની, બહેરા અને મૂંગા વ્યક્તિઓ પણ સંકેતો દ્વારા અથવા અર્થઘટન દ્વારા અથવા લેખિત દ્વારા પુરાવા રજૂ કરી શકે છે, જો તેઓ સાક્ષર હોય.

૩૭. બીજી તરફ દસ્તાવેજી પુરાવાઓ, દસ્તાવેજો જાતે રજૂ કરીને અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં, અધિનિયમ ની કલમ ૬૫ હેઠળ ગૌણ પુરાવા દ્વારા સાબિત કરવાના હોય છે. વધુમાં, મનની કોઈપણ સ્થિતિનું અસ્તિત્વ દર્શાવતી હકીકતો, જેમ કે હેતુ, જ્ઞાન, સદ્ભાવના, બેદરકારી અથવા માંદગીને સીધી જુબાની દ્વારા સાબિત કરવાની જરૂર રહેશે નહીં.તે વર્તન, આસપાસના સંજોગો વગેરે પરથી અનુમાનિત રીતે સાબિત થઈ શકે છે. (પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૮ અને ૧૪ જુઓ).

૩૮. જ્યાં સુધી મૌખિક પુરાવાનો સંબંધ છે, રાજસ્થાન રાજ્ય વિરુદ્ધ બાબુ મીના (૨૦૧૩) ૪ એસ. સી. સી. ૨૦૬ ("બાબુ મીના") માં આ અદાલતે તેને ત્રણ વર્ગોમાં વર્ગીકૃત કર્યું છે:–((i) સંપૂર્ણપણે વિશ્વસનીય; (ii) સંપૂર્ણપણે અવિશ્વસનીય; અને (iii) ન તો સંપૂર્ણપણે વિશ્વસનીય કે ન તો સંપૂર્ણપણે અવિશ્વસનીય.જ્યારે આરોપીને સંપૂર્ણ વિશ્વસનીય સાક્ષીની એકમાત્ર જુબાની પર દોષિત ઠેરવી શકાય છે, ત્યારે સાક્ષીની સંપૂર્ણ અવિશ્વસનીય જુબાનીના બિનપુરવાર પુરાવાથી નિર્દોષ જાહેર થવો જોઈએ.

૩૯. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૦ માટે જરૂરી છે કે મૌખિક પુરાવા સીધા અથવા હકારાત્મક હોવા જોઈએ.સીધો પુરાવો એ છે કે જ્યારે તે મુદ્દામાં મુખ્ય હકીકત સ્થાપિત કરવા માટે સીધો જાય છે."ડાયરેક્ટ" શબ્દનો ઉપયોગ વ્યુત્પન્ન અથવા સાંભળેલા પુરાવા સાથે કરવામાં આવે છે જ્યાં સાક્ષી પુરાવા આપે છે કે

તેણે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ પાસેથી માહિતી મેળવી હતી.જો તે વ્યક્તિ પોતે આવી માહિતી આપતો નથી, તો આવા પુરાવા સાંભળેલા પુરાવા તરીકે અસ્વીકાર્ય હશે.બીજી બાજુ, પરિસ્થિતિજન્ય અથવા અનુમાનિત પુરાવા અથવા અનુમાનિત પુરાવા (કલમ 3) તરીકે ફોરેન્સિક પ્રક્રિયા પરોક્ષ પુરાવા છે.તેનો અર્થ એ છે કે અન્ય હકીકતોના પુરાવા જેમાંથી મુદ્દામાં હકીકતનું અસ્તિત્વ તાર્કિક રીતે અનુમાનિત થઈ શકે છે.આ સંદર્ભમાં, "પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા" અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ છૂટક અર્થમાં થાય છે કારણ કે, કેટલીકવાર, પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા પણ સીધા હોઈ શકે છે.

૪૦. જો કે "સાંભળેલા પુરાવા" શબ્દને પુરાવા અધિનિયમ હેઠળ વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો નથી, તેમ છતાં, તે અદાલતોમાં સતત ઉપયોગમાં છે.જો કે, સાંભળેલી વાતોના પુરાવા એ હકીકતને સાબિત કરવા માટે અસ્વીકાર્ય છે જે સાંભળેલી વાત પર રજૂ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે જરૂરી નથી કે તે નિવેદન કરવામાં આવ્યું હોય કે જેના પર ઓક્ક્સ કાર્યવાહી કરવામાં આવી હતી અથવા ઓક્ક્સ પરિણામો અનુસરવામાં આવ્યા હતા જેમ કે ગુનાની માહિતી આપનારના પુરાવા.

૪૧. આ તબક્કે, તે અલગ પાડવું આવશ્યક છે કે મૌખિક પુરાવાના સંદર્ભમાં પણ, પેટા–વર્ગો છે–પ્રાથમિક પુરાવા અને ગૌણ પુરાવા.પ્રાથમિક પુરાવા એ મૂળ પુરાવાનો મૌખિક અહેવાલ છે, એટલે કે, જે વ્યક્તિએ શું થયું તે જોયું અને અદાલત દ્વારા નોંધાયેલ તેનો અહેવાલ આપે છે, અથવા મૂળ દસ્તાવેજ પોતે, અથવા કોર્ટમાં રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે મૂળ વસ્તુ.ગૌણ પુરાવા એ મૂળ પુરાવાનો

અહેવાલ અથવા મૌખિક અહેવાલ અથવા દસ્તાવેજની નકલ અથવા મૂળ વસ્તુનું નમૂના છે.

૪૨. કલમ ૬૧ દસ્તાવેજોની સામગ્રીના પુરાવા સાથે વ્યવહાર કરે છે જે પ્રાથમિક અથવા ગૌણ પુરાવા દ્વારા હોય છે.જ્યારે કોઈ દસ્તાવેજ પ્રાથમિક પુરાવા તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૭ થી ૭૩ માં નિર્ધારિત રીતે સાબિત કરવો પડશે. માત્ર દસ્તાવેજને અદાલત દ્વારા પ્રદર્શન તરીકે રજૂ કરવું અને ચિહ્નિત કરવું એ તેની સામગ્રીનો યોગ્ય પુરાવો ન હોઈ શકે.તેનો અમલ સ્વીકાર્ય પુરાવા દ્વારા સાબિત થવો જોઈએ.બીજી બાજુ, જ્યારે કોઈ દસ્તાવેજ વિરોધી પક્ષ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે અને સ્વીકારવામાં આવે છે અને અદાલત દ્વારા તેને પ્રદર્શન તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે દસ્તાવેજની સામગ્રી મૂળ દસ્તાવેજ એટલે કે પ્રાથમિક પુરાવા અથવા તેની નકલો દ્વારા સાબિત થવી જોઈએ.જ્યાં સુધી મૂળ દસ્તાવેજ અસ્તિત્વમાં છે અને ઉપલબ્ધ છે, ત્યાં સુધી તેની સામગ્રી પ્રાથમિક પુરાવા દ્વારા સાબિત થવી આવશ્યક છે.જ્યારે પ્રાથમિક પુરાવા ખોવાઈ જાય ત્યારે જ ન્યાયના હિતમાં ગૌણ પુરાવાને મંજૂરી આપવી જોઈએ.પ્રાથમિક પુરાવા એ શ્રેષ્ઠ પુરાવા છે અને તે પ્રશ્નમાં હકીકતની સૌથી મોટી નિશ્ચિતતા પ્રદાન કરે છે.આમ, જ્યારે દસ્તાવેજી પુરાવા રજૂ કરીને કોઈ ચોક્કસ હકીકત સ્થાપિત કરવાની હોય, ત્યારે મૌખિક પુરાવા માટે કોઈ અવકાશ હોતો નથી.જે રજૂ કરવાનું છે તે પ્રાથમિક પુરાવા છે એટલે કે દસ્તાવેજ પોતે.જ્યારે પ્રાથમિક સ્રોતની ગેરહાજરીને સંતોષકારક રીતે સમજાવવામાં આવે ત્યારે જ દસ્તાવેજોની સામગ્રીને સાબિત કરવા માટે ગૌણ

પુરાવાને મંજૂરી આપવામાં આવે છે.તેથી, મૂળ પુરાવા રજૂ ન કરવા માટે પૂરતા કારણ આપ્યા વિના ગૌણ પુરાવા સ્વીકારવા જોઈએ નહીં.

૪૩. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૨ પ્રાથમિક પુરાવાને વ્યાખ્યાયિત કરે છે જેનો અર્થ એ છે કે અદાલતના નિરીક્ષણ માટે રજૂ કરાયેલા દસ્તાવેજો.જો પ્રાથમિક પુરાવા ઉપલબ્ધ હોય, તો તે ગૌણ પુરાવાને બાકાત રાખશે.પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૩ ગૌણ પુરાવા સાથે સંબંધિત છે અને તેનો અર્થ શું છે અને તેમાં શું સામેલ છે તે વ્યાખ્યાયિત કરે છે.કલમ ૬૩ પાંચ પ્રકારના ગૌણ પુરાવાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે કે –

(i) હવે પછીની જોગવાઈઓ હેઠળ આપવામાં આવેલી પ્રમાણિત નકલો;

((૨) યાંત્રિક પ્રક્રિયાઓ દ્વારા મૂળમાંથી બનાવેલી નકલો જે પોતે જ નકલની ચોકસાઈની ખાતરી આપે છે, અને આવી નકલોની સરખામણીમાં નકલો;

((૩) મૂળમાંથી બનાવેલી અથવા તેની સાથે સરખાવેલી નકલો;

((iv) જે પક્ષોએ તેમને અમલમાં ન મૂક્યા હોય તેમની વિરુદ્ધ દસ્તાવેજોના પ્રતિકૂળ ભાગો;

(v) જે વ્યક્તિએ પોતે તેને જોયો હોય તે વ્યક્તિ દ્વારા આપવામાં આવેલા દસ્તાવેજની સામગ્રીનો મૌખિક હિસાબ.

૪૪. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૪ જણાવે છે કે ઉપર ઉલ્લેખિત કેટલાક કિસ્સાઓ સિવાય દસ્તાવેજો પ્રાથમિક પુરાવા દ્વારા સાબિત થવા જોઈએ.એકવાર દસ્તાવેજ દાખલ થઈ જાય પછી, તે દસ્તાવેજની સામગ્રીને પણ પુરાવામાં દાખલ

કરવામાં આવે છે, જો કે તે સામગ્રી નિર્ણાયક પુરાવા ન પણ હોઈ શકે.વધુમાં, એકવાર અમુક પુરાવા નિર્ણાયક થઈ જાય તે પછી તે અન્ય કોઈપણ પુરાવાને બંધ કરી દે છે જે તે પુરાવાની નિર્ણાયકતાથી દૂર કરશે.અન્ય કોઈપણ પુરાવા રજૂ કરવા પર પ્રતિબંધ છે જે તે પુરાવાની નિર્ણાયકતાથી દૂર થઈ શકે છે અને જ્યારે આવા પુરાવાને નિર્ણાયક બનાવવામાં આવે ત્યારે અદાલત પાસે હકીકતના અસ્તિત્વને માન્ય રાખવાનો કોઈ વિકલ્પ નથી.આમ, એકવાર દસ્તાવેજ યોગ્ય રીતે સ્વીકારવામાં આવે તે પછી, દસ્તાવેજોની સામગ્રીને પુરાવામાં સ્વીકારવામાં આવશે, અને જો આવા દસ્તાવેજના પુરાવામાં ટેન્ડરના તબક્કે તેની સાબિતીની રીત અંગે કોઈ વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હોય, તો આવા કોઈ વાંધાને કેસના કોઈપણ પછીના તબક્કે અથવા અપીલમાં અમરજીત સિંહ વિરુદ્ધ અપીલમાં ઉઠાવવાની મંજૂરી આપી શકાય નહીં. રાજ્ય (દિલ્હી વહીવટીતંત્ર) ૧૯૯૫ સીઆરએલજે ૧૬૨૩ (ડેલ) ("અમરજીત સિંહ").પરંતુ દસ્તાવેજો પર અન્ય કોઈ પણ રીતે મહાભિયોગ ચલાવી શકાય છે, જો કે જ્યારે દસ્તાવેજ પુરાવામાં બંધાયેલો હોય ત્યારે સ્વીકાર્યતાને પછીથી પડકારવામાં નહીં આવે.

૪૫. દસ્તાવેજોને લગતા ગૌણ પુરાવા જે કિસ્સાઓમાં આપી શકાય છે તે પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૬૫, કલમ ૬૬, કલમ ૬૭ (૨), કલમ ૭૮ સાથે વાંચી શકાય છે.દસ્તાવેજોના પુરાવા, પછી ભલે તે જાહેર હોય કે ખાનગી, જેમાં આવા દસ્તાવેજોના અમલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ધારણાઓ:

૪૬. અદાલતો ને ચોક્કસ હકીકતમાંથી ચોક્કસ તારણ કાઢવા માટે અધિકૃત છે, સિવાય કે જ્યાં સુધી આવા તારણનું સત્ય અન્ય તથ્યો દ્વારા નકારી કાઢવામાં ન આવે.અદાલત, પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૪ હેઠળ, હકીકતના પુરાવાના હેતુઓ માટે ધારણા ઉભી કરી શકે છે.તે સારી રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે ધારણા પોતે પુરાવા નથી પરંતુ માત્ર તે પક્ષ માટે પ્રથમ દૃષ્ટિ કેસ બનાવે છે જેના લાભ માટે તે અસ્તિત્વમાં છે.અંગ્રેજી કાયદા અનુસાર, ધારણાઓની ત્રણ શ્રેણીઓ છે, એટલે કે, (i) હકીકત અથવા કુદરતી ધારણાની ધારણાઓ; (ii) કાયદાની ધારણા (નકારી શકાય તેવી અને નકારી ન શકાય તેવી); અને (iii) મિશ્ર/ ભેગી ધારણાઓ એટલે કે, "કાયદા તથા હકીકતોની ભેગી ધારણાઓ " અથવા "કાયદા દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત હકીકતની ધારણાઓ".પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૪ માં "ધારણા કરી શકે છે" અને "ધારણા કરશે" એ અભિવ્યક્તિ પણ ધારણાઓની શ્રેણીઓ છે.વાસ્તવિક ધારણાઓ અથવા વિવેકાધીન ધારણાઓ "ધારણા કરી શકે છે" ના વિભાજન હેઠળ આવે છે જ્યારે કાનૂની ધારણાઓ અથવા ફરજિયાત ધારણાઓ "ધારણા કરશે" ના વિભાજન હેઠળ આવે છે.“એવું માની શકાય છે કે "કેસના સંજોગો અનુસાર ધારણા કરવા માટે તે અદાલતની વિવેકબુદ્ધિ પર છોડી દે છે પરંતુ એવું માની લેશે કે અદાલત પાસે કોઈ વિકલ્પ નથી, અને જ્યાં સુધી તેને નકારી કાઢવા માટે પુરાવા આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે હકીકતને સાબિત કરવા માટે બંધાયેલો છે, ઉદાહરણ તરીકે, ભારતના રાજપત્ર હોવાનો દાવો કરતા

દસ્તાવેજની વાસ્તવિકતા."ધારશે" શબ્દ એવિડન્સ અધિનિયમ ની કલમ ૭૯,૮૦,૮૧,૮૩,૮૫,૮૯ અને ૧૦૫માં જોવા મળે છે.

૪૭. તેવી જ રીતે વટાવખત અધિનિયમ કલમ ૧૩૮ હેઠળની સુનાવણીમાં, એવી ધારણા કરવી પડશે કે દરેક વાટાઘાટપાત્ર ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ વિચારણા માટે બનાવવામાં આવ્યું હતું અથવા દોરવામાં આવ્યું હતું અને એકવાર વાટાઘાટપાત્ર ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટનો અમલ કુમાર એક્સપોર્ટ્સ વિરુદ્ધ શર્મા કાર્પેટ્સ (૨૦૦૯) ૨ એસસીસી ૫૧૩ ("કુમાર એક્સપોર્ટ્સ") દ્વારા સાબિત અથવા સ્વીકારવામાં આવે તે પછી તે દેવું અથવા જવાબદારીની ચૂકવણી માટે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું.વધુમાં, ધારણા નકારી કાઢવામાં આવી હતી કે નહીં તે પ્રશ્ન, તેથી, રેકોર્ડ પરના અન્ય પુરાવાને ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી થવો જોઈએ.[કૃષ્ણા જનાર્દન ભટ્ટ વિરુદ્ધ દત્તાત્રેય જી. હેગડે (૨૦૦૮) ૪ એસસીસી ૫૪ ("કૃષ્ણા જનાર્દન ભટ્ટ")].

૪૮. આ અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ એવી ધારણા સાથે સંબંધિત છે કે જ્યાં જાહેર સેવક કાનૂની મહેનતાણું સિવાય અન્ય લાભ સ્વીકારે છે.જ્યાં સુધી તેનાથી વિપરીત સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી તે પેટા–કલમ (૧) અને પેટા–કલમ (૨) માં "ધારવામાં આવશે" અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ કરે છે.ઉપરોક્ત જોગવાઈ કાનૂની ધારણા સાથે સંબંધિત છે જે આદેશની પ્રકૃતિમાં છે કે જો અધિનિયમ ના અગાઉના ભાગમાં દર્શાવેલી શરત સંતોષાય તો આરોપીએ કોઈ પણ સત્તાવાર કાર્ય કરવા માટે અથવા ન કરવા માટે હેતુ અથવા પુરસ્કાર તરીકે સંતોષ સ્વીકાર્યો હોવાનું માનવું પડશે.અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળ કાનૂની ધારણા કરવા

માટેની એકમાત્ર શરત એ છે કે સુનાવણી દરમિયાન, તે સાબિત કરવું જોઈએ કે આરોપીએ કોઈપણ સંતોષ સ્વીકાર્યો હતો અથવા સ્વીકારવા માટે સંમત થયો હતો.આ કલમ એવું નથી કહેતી કે ઉપરોક્ત શરત સીધી પુરાવા દ્વારા સંતોષવી જોઈએ.તેની એકમાત્ર જરૂરિયાત એ છે કે તે સાબિત કરવું આવશ્યક છે કે આરોપીએ સંતોષ સ્વીકાર્યો છે અથવા સ્વીકારવા માટે સંમત થયા છે.

૪૯. મદ્રાસ રાજ્યમાં વિરુદ્ધ એ. વૈદ્યનાથ ઐયર એ. આઈ. આર. ૧૯૫૮ એસ. સી. ૬૧ ("એ. વૈદ્યનાથ ઐયર"), એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે ૧૯૪૭ના અધિનિયમ ની કલમ ૪ (૧) હેઠળની ધારણા, જે વિચારણા હેઠળના અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ જેવી જ છે, તે ઊભી થશે જ્યાં ગેરકાયદેસર વળતર સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય, પછી ધારણા ફોજદારી કેસોમાં પુરાવાના ભારણ અંગે સામાન્ય નિયમમાં અપવાદ રજૂ કરે છે અને આરોપી પર જવાબદારી સ્થાનાંતરિત કરે છે.વિધાનસભાએ "ધારશે" અને "ધારશે નહીં" શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે, જેનો અર્થ છે કે ધારણા ઉભી કરવી પડશે કારણ કે તે કાયદાની ધારણા છે અને તેથી અદાલત પર આ ધારણા ઉઠાવવી ફરજિયાત છે.વધુમાં, કાયદાની ધારણાઓ એ હકીકતની ધારણાના કેસથી વિપરીત ન્યાયશાસ્ત્રની એક શાખા છે જે વિવેકાધીન છે.

૫૦. ૧૯૪૭ના અધિનિયમ ની કલમ ૪ (૧) હેઠળની ધારણાને પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળની ધારણા સાથે અલગ પાડતા, ધનવંતરાઈ બલવંતરાઈ દેસાઈ વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય એ. આઈ. આર. ૧૯૬૪ એસ. સી. ૫૭૫ ("ધનવંતરાઈ બલવંતરાઈ દેસાઈ") માં અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે

પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળની ધારણા પ્રકૃતિમાં વિવેકાધીન છે કારણ કે તે અદાલત માટે ખુલ્લી છે કે તે અન્ય હકીકતના પુરાવામાંથી એક હકીકતના અસ્તિત્વ વિશે ધારણા કરે કે નહીં.આ ૧૯૪૭ના અધિનિયમ ની કલમ ૪ (૧) અથવા અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળની ધારણાથી વિપરીત છે, જ્યાં અદાલતે આવી ધારણા કરવી પડે છે, જો કોઈ ચોક્કસ હકીકત સાબિત થાય છે, એટલે કે, જ્યાં આરોપી દ્વારા કોઈ ગેરકાયદેસર વળતર પ્રાપ્ત થયું હોય.આવા કિસ્સામાં એવી ધારણા કરવી પડે છે કે વ્યક્તિએ તે વસ્તુ પુરસ્કારના હેતુથી મેળવી હતી.તેથી, એકવાર તે સ્થાપિત થઈ જાય કે આરોપીને એવી રકમ મળી છે જે તેને કાયદાકીય મહેનતાણું તરીકે મળવાની ન હતી, ત્યારે અદાલત પાસે આ બાબતમાં કોઈ વિકલ્પ નથી.અલબત્ત, આરોપી એ બતાવવા માટે તૈયાર છે કે તે નાણાં તેના માટે કાનૂની મહેનતાણું તરીકે બાકી ન હોવા છતાં તે કાયદેસર રીતે તેને કોઈ અન્ય રીતે બાકી હતા અથવા તેણે તે વ્યવહાર અથવા વ્યવસ્થા હેઠળ મેળવ્યું હતું જે કાયદેસર છે.આવા કેસમાં આરોપી પરનો બોજ એટલો હળવો નહીં હોય જેટલો પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળ ધારણા કરવામાં આવે છે અને માત્ર એ હકીકતને કારણે મુક્ત કરી શકાતો નથી કે આરોપી દ્વારા આપવામાં આવેલ સમજૂતી વાજબી અને સંભવિત છે.તે વધુ બતાવવું આવશ્યક છે કે સમજૂતી સાચી છે.આ જોગવાઈમાં જે શબ્દો "જ્યાં સુધી વિપરીત સાબિત ન થાય" તે સ્પષ્ટ કરે છે કે ધારણાને "પુરાવા" દ્વારા રદિયો આપવો પડશે, નહીં કે ખાલી સમજૂતી દ્વારા જે માત્ર બુદ્ધિગમ્ય છે.એક હકીકત ત્યારે સાબિત થાય છે જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ સીધું સ્થાપિત થાય છે અથવા જ્યારે

તેની સમક્ષ લાવવામાં આવેલી સામગ્રી પર, કોર્ટને તેનું અસ્તિત્વ એટલું સંભવિત લાગે છે કે વાજબી માણસ તે અસ્તિત્વમાં છે તેવી ધારણા પર અધિનિયમ કરશે.તેથી, જ્યાં સુધી સમજૂતીને પુરાવા દ્વારા સમર્થન આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, જોગવાઈ દ્વારા બનાવવામાં આવેલી ધારણાને નકારી શકાય નહીં.

૫૧. એક પદ્ધતિ જેના દ્વારા હકીકત સાબિત કરી શકાય છે.પરંતુ, પુરાવા અધિનિયમ હેઠળ કલ્પના કરાયેલ આ એકમાત્ર રીત નથી. હકીકતનો પુરાવો તેના અસ્તિત્વની સંભાવનાના પ્રમાણ પર આધાર રાખે છે.ધારણા સુધી પહોંચવા માટે જરૂરી ધોરણ એ છે કે એક સમજદાર માણસ તેની સાથે સંબંધિત કોઈપણ મહત્વપૂર્ણ બાબતમાં કામ કરે છે.

૫૨. "ધારણા કરી શકે છે" અને "ધારણા કરશે" અભિવ્યક્તિઓથી વિપરીત, "નિર્ણાયક સાબિતી" અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૪ માં પણ થાય છે. જ્યારે કાયદો કહે છે કે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનો પુરાવો નિર્ણાયક હશે, ત્યારે તે હકીકત તે પુરાવા દ્વારા અથવા કોઈ અન્ય પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે જેને કોર્ટ મંજૂરી આપે છે અથવા તેની જરૂર છે.જ્યારે નિર્ણાયક પુરાવા રજૂ કરવામાં આવે છે, ત્યારે અદાલત પાસે હકીકત અસ્તિત્વમાં છે તેવું માનવા સિવાય કોઈ વિકલ્પ નથી.દાખલા તરીકે, અદાલતના આદેશમાં આપેલું નિવેદન અદાલતના પીઠાસીન અધિકારી સમક્ષ શું થયું તે નિર્ણાયક છે.આમ, નિર્ણાયક પુરાવા અમુક હકીકતોને કાયદા દ્વારા કૃત્રિમ પ્રોબેટિવ અસર આપે છે.તે અસરનો સામનો કરવા માટે કોઈ પુરાવા રજૂ કરવાની મંજૂરી નથી.જ્યારે

કોઈ કાયદો અમુક હકીકતોને અંતિમ અને નિર્ણાયક બનાવે છે, ત્યારે આવી હકીકતોને ખોટી સાબિત કરવા માટેના પુરાવાને મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં.

પરિસ્થિતિકીય પુરાવા

૫૩. પહેલેથી જ નોંધ્યું છે તેમ, કાયદાની અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલા તમામ પુરાવાને પ્રત્યક્ષ અથવા પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે.“"પ્રત્યક્ષ પુરાવા" નો અર્થ થાય છે જ્યારે મુખ્ય હકીકત સાક્ષીઓ, વસ્તુઓ અથવા દસ્તાવેજો દ્વારા સીધી પ્રમાણિત થાય છે.અન્ય તમામ સ્વરૂપો માટે, "પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા" શબ્દ જે "પરોક્ષ પુરાવા" છે, તેનો સંદર્ભ સાક્ષીઓ, વસ્તુઓ અથવા દસ્તાવેજો દ્વારા આપવામાં આવે છે, જે પુરાવા તરીકે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.આ પણ બે પ્રકારના હોય છે, નિર્ણાયક અને અનુમાનિત.નિર્ણાયક ત્યારે હોય છે જ્યારે મુખ્ય અને પુરાવાઓ વચ્ચેનો સંબંધ–તથ્ય પ્રોબેન્ડમ અને તથ્ય પ્રોબેન્સ–પ્રકૃતિના નિયમોનું એક આવશ્યક પરિણામ હોય; "અનુમાનિત" ત્યારે હોય છે જ્યારે પુરાવાઓમાંથી મુખ્ય હકીકતનું અનુમાન માત્ર સંભવિત હોય, ભલે તે સમજાવવાની માત્રા ગમે તે હોય (શ્રેષ્ઠ, ૧૧મી આવૃત્તિ, કલમ ૨૯૩).આમ, પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા એ સંજોગોનો પુરાવો છે જેને સીધો પુરાવો કહેવામાં આવે છે.ફરિયાદી પક્ષે કાર્યવાહી થવી જોઈએ અને ત્વરિત કાર્યવાહી વિના સંપૂર્ણ સાંકળની રચના કરતા તમામ જરૂરી સંજોગો સાબિત કરવા જોઈએ અને એવી ધારણા તરફ ધ્યાન દોરવું જોઈએ કે આરોપી સિવાય, કોઈએ પણ

પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર AIR ૨૦૧૮ SC ૨૦૨૭ ("નવનીતકૃષ્ણન") દ્વારા નવનીતકૃષ્ણન વિરુદ્ધ રાજ્ય દ્વારા ગુનો કર્યો ન હતો.

૫૪. મુખ્ય હકીકતને તેના અસ્તિત્વમાંથી મેળવેલા ચોક્કસ તારણો અથવા અન્ય પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા સાથેના તેના જોડાણ દ્વારા પરોક્ષ રીતે સાબિત કરી શકાય છે.ઘણીવાર એવું કહેવામાં આવે છે કે સાક્ષીઓ જૂઠું બોલી શકે છે પરંતુ સંજોગો નહીં.જો કે, અદાલતે સાવચેતીભર્યો અભિગમ અપનાવવો જોઈએ જ્યારે તેની દોષિતતા માત્ર સંજોગોના પુરાવા પર આધારિત હોવી જોઈએ.અપરાધનો નિષ્કર્ષ ત્યારે જ કાઢી શકાય છે જ્યારે તમામ દોષિત તથ્યો અને સંજોગો આરોપીની નિર્દોષતા સાથે અસંગત હોવાનું જણાય.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા મુદ્દાના મુદ્દા પર સીધા નથી પરંતુ તેમાં અન્ય વિવિધ તથ્યોના પુરાવાઓનો સમાવેશ થાય છે જે મુદ્દાની હકીકત સાથે એટલા નજીકથી સંકળાયેલા છે કે, એકસાથે લેવામાં આવે તો તેઓ સંજોગોની સાંકળ બનાવે છે જેમાંથી મુખ્ય હકીકતનું અસ્તિત્વ કાયદેસર રીતે અનુમાન કરી શકાય છે અથવા ધારી શકાય છે.

૫૫. તે સામાન્ય કાયદો છે કે જો તમામ દોષિત તથ્યો અને સંજોગો આરોપીની નિર્દોષતા અથવા તેના અપરાધ સિવાયની અન્ય કોઈ વાજબી પૂર્વધારણાઓ સાથે અસંગત હોય અને ન્યાયિક મનમાં કોઈ વાજબી શંકા ન છોડી દે તેવી ઘટનાઓની સચોટ અને સંપૂર્ણ સાંકળ પ્રદાન કરે તો સંજોગોમાં પુરાવા પર આધારિત કેસોમાં અપરાધનું અનુમાન કરી શકાય છે.જ્યારે કોઈ દોષિત સંજોગો

આરોપી સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે અને કથિત આરોપી કાં તો કોઈ સમજૂતી આપતો નથી અથવા એવું સમજૂતી આપે છે જે અસત્ય હોવાનું જણાય છે, ત્યારે તે તેને પૂર્ણ કરવા માટે સંજોગોની સાંકળમાં એક વધારાની કડી બની જાય છે.જો એકસાથે લેવામાં આવેલી તમામ સાબિત હકીકતોની સંયુક્ત અસર આરોપીના અપરાધને સ્થાપિત કરવામાં નિર્ણાયક હોય, તો તેમાંથી કોઈ એક અથવા વધુ હકીકતો પોતે નિર્ણાયક ન હોવા છતાં દોષિત ઠેરવવાનું વાજબી ઠેરવવામાં આવશે.(શરદ બર્ડીચંદ સારડા વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૧૯૮૪) ૪ એસ. સી. સી. ૧૧૬ ("શરદ બર્ડીચંદ સારડા") જે પ્રકાશ વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય (૨૦૧૩) ૪ એસ. સી. સી. ૬૬૮ ("પ્રકાશ") માં પુનરાવર્તિત છે.

પક. કુંદન લાલ રલ્હારામ વિરુદ્ધ . કસ્ટોડિયન, ઈવેક્યુ પ્રોપર્ટી બોમ્બે એ. આઈ. આર. ૧૯૬૧ એસ. સી. ૧૩૧૬ ("કુંદન લાલ રલ્હારામ"), આ અદાલત બોલતા જોકે કે. સુબ્બા રાવ, ન્યાયમુર્તિ એ અવલોકન કર્યું હતું કે પુરાવાના ભારને લગતા પુરાવાના નિયમો પુરાવા અધિનિયમ ના પ્રકરણ ૭ માં અંકિત છે. "સાબિતીનો બોજ" શબ્દસમૂહના બે અર્થો છે:–

> એક, કાયદા અને દલીલની બાબત તરીકે સાબિતીનો બોજ અને બીજો, કેસ સ્થાપિત કરવાનો બોજ; પહેલું દલીલોના આધારે કાયદાના પ્રશ્ન તરીકે નક્કી કરવામાં આવે છે અને સમગ્ર સુનાવણી દરમિયાન તે અપરિવર્તિત રહે છે, જ્યારે કે પછીનું સ્થિર નથી પરંતુ પક્ષ તેની તરફેણમાં ધારણા ઉઠાવવા માટે પૂરતા પુરાવા રજૂ કરે તે જલદી બદલાઈ જાય છે.ભારને બદલવા માટે જરૂરી પુરાવા સીધા પુરાવા એટલે કે, મૌખિક અથવા દસ્તાવેજી પુરાવા અથવા વિરોધી પક્ષ

દ્વારા કરવામાં આવેલા સ્વીકારો હોવા જરૂરી નથી; તેમાં પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા અથવા કાયદા અથવા હકીકતની ધારણાઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

વિશ્લેષણઃ

૫૭. બી. જયરાજના કેસમાં ફરિયાદીએ ફરિયાદી પક્ષના કેસને ટેકો આપ્યો ન હતો.પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિ કેસમાં, ફરિયાદી આ કેસમાં પોતાનો પુરાવો રજૂ કરે તે પહેલાં મૃત્યુ પામ્યો હતો.એમ. નરસિંગા રાવમાં, પ્રશ્ન એ હતો કે શું કાનૂની ધારણા વાસ્તવિક ધારણા પર આધારિત હોઈ શકે છે.હઝારી લાલ કેસમાં, આ અદાલતે ઓ. ચિન્નાપ્પા રેડ્ડી, ન્યાયમુર્તિ દ્વારા અવલોકન કર્યું હતું કે નાણાં પસાર કરવા માટે સીધા પુરાવા દ્વારા સાબિત થવું જરૂરી નથી, તે પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા પણ સાબિત કરી શકાય છે.વધુમાં, મધુખર ભાસ્કરરાવ જોશી વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૨૦૦૦) ૮ એસ. સી. સી. ૫૭૧ ("મધુખર ભાસ્કરરાવ જોશી") માં, એવું જોવા મળ્યું હતું કે અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળ ધારણા કરવા માટે, આધાર એ છે કે વળતરની ચુકવણી અથવા સ્વીકૃતિ હતી.એકવાર ઉપરોક્ત આધાર સ્થાપિત થઈ જાય પછી, તારણ કાઢવાનું એ છે કે ઉપરોક્ત સંતોષને કોઈપણ સત્તાવાર અધિનિયમ કરવા અથવા કરવા માટે "હેતુ અથવા પુરસ્કાર" તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો.

૫૮. પી. સત્યનારતન મૂર્તિને રાજ્ય વિરુદ્ધ ડૉ. અનુપ કુમાર શ્રીવાસ્તવ (૨૦૧૭) ૧૫ એસસીસી ૫૬૦ ("ડો. અનુપ કુમાર શ્રીવાસ્તવ ") એ અવલોકન કરીને કે જે ગેરકાયદેસર સંતોષની રચના કરે છે તે કાયદાનો પ્રશ્ન છે; પુરાવા પર,

ગુનો કરવામાં આવ્યો છે કે નહીં તે હકીકતનો પ્રશ્ન છે.જો, તેથી, લાંચ માંગવા અને સ્વીકારવા અંગેના પુરાવાઓ શંકા માટે અવકાશ છોડી દે છે અને સંપૂર્ણ રીતે વિસ્થાપિત થતા નથી, તો નિર્દોષતાની ધારણા, આરોપ સ્થાપિત થયો હોવાનું કહી શકાય નહીં.અદાલતે ફોજદારી સુનાવણીમાં આરોપ ઘડવા અંગે પણ અવલોકનો કર્યા હતા, જેમાં અદાલત દ્વારા સમગ્ર રેકોર્ડ અને તેની સાથે અદાલત સમક્ષ મૂકવામાં આવેલા દસ્તાવેજો પર તેના મનને લાગુ કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે.એવું પણ માનવામાં આવ્યું હતું કે માંગનો પુરાવો એ અધિનિયમ ની કલમ ૭ અને ૧૩ હેઠળ ગુના માટે અનિવાર્ય આદેશ છે. ઉપરોક્ત કેસની હકીકતો પર, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે તે ગેરહાજર છે અને આરોપી નિર્દોષ જાહેર થવા પાત્ર છે.

૫૯. સંદર્ભ તરફ દોરી જતા તમામ કેસોમાં, તે કાં તો મૃત્યુ અથવા ફરિયાદી કેસને ટેકો આપવાનો ઇનકાર છે જેના કારણે અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળ કાનૂની ધારણા ઉઠાવવામાં આવી નથી અને આરોપીનો દોષ ઘરે લાવવામાં આવ્યો નથી.

૬૦. વિદ્વાન એ. એસ. જી. અને સલાહકારે પણ નીચેની પૂર્વધારણાઓ તરફ આપણું ધ્યાન દોર્યું:

(i) આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ ના કિસ્સામાં. વી. વાસુદેવ રાવ (૨૦૦૪) ૯ એસ. સી. સી. ૩૧૯ ("વી. વાસુદેવ રાવ"), આ અદાલત, તેના મૃત્યુને કારણે ફરિયાદીની ગેરહાજરીમાં, રેકોર્ડ પર ઉપલબ્ધ પુરાવાના આધારે આરોપીને દોષિત ઠેરવવા માટે આગળ વધી અને આગળ જણાવ્યું કે નિષ્કર્ષ પર પહોંચવાના

હેતુથી, અદાલત પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૧૪ હેઠળ તથ્યાત્મક ધારણા પર આધાર રાખી શકે છે. કોઈ હકીકત સીધી જુબાની અથવા પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા પણ સાબિત થઈ શકે છે.

((૨) કિશન ચંદ મંગલ કેસમાં, આ અદાલતે છાયા સાક્ષીઓના પુરાવાના આધારે દોષિત ઠેરવ્યો હતો.તેવી જ રીતે આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ પી. વેંકટેશ્વરલુ (૨૦૧૫) ૭ એસ. સી. સી. ૨૮૩ ("પી. વેંકટેશ્વરલુ"), જ્યારે ફરિયાદીનું સુનાવણીની પેન્ડન્સી દરમિયાન મૃત્યુ થયું હતું, ત્યારે આ અદાલતે અન્ય સાક્ષીઓના પુરાવા પર આધાર રાખીને આરોપીઓને દોષિત ઠેરવ્યા હતા, કારણ કે ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા દૂષિત નાણાંની માંગ, સ્વીકૃતિ અને વસૂલાતની હકીકત સાબિત થઈ હતી.

(૩) ઉપરોક્ત કેસોના વિરોધાભાસમાં, અમારું ધ્યાન સેલ્વરાજ વિરુદ્ધ કર્ણાટક રાજ્ય (૨૦૧૫) ૧૦ એસ. સી. સી. ૨૩૦ ("સેલ્વરાજ") તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ફરિયાદીના મૃત્યુ પર, નિર્દોષ જાહેર કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો કારણ કે આરોપીને તેની ફરજમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો અને તે સાક્ષીઓના નિવેદનમાં વિરોધાભાસ હતો તે હકીકત સિવાય કોઈ સત્તાવાર વ્યવહાર કરવા માટે સક્ષમ ન હતો.

(૪) એ. સુબૈરમાં નિર્દોષ જાહેર કરવાનો ચુકાદો એ આધાર પર હતો કે ફરિયાદીએ પુરાવા ન આપ્યા હોય તો અન્ય કોઈ પુરાવા ન હતા.

૬૧. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી એરિસ્ટોટલે વધુમાં દલીલ કરી હતી કે એવા કેસોમાં, જ્યાં ફરિયાદી "પ્રતિકૂળ" બની જાય છે, ત્યાં તેનો પુરાવો નાબૂદ થતો નથી કારણ કે કોર્ટે સભાનપણે ખાતરી કરવી જોઈએ કે તેણે ફરિયાદી પક્ષના કેસને કેટલી હદે ટેકો આપ્યો છે."પ્રતિકૂળ" સાક્ષી "ફરિયાદી" નો પુરાવો ફરિયાદીના મૃત્યુ અથવા ફરિયાદીની અનુપલબ્ધતા કરતાં અલગ પાયા પર છે.એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે જ્યારે ફરિયાદી "પ્રતિકૂળ" બને છે, ત્યારે છાયા સાક્ષીનો પુરાવો મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવશે કારણ કે તે ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગના સંદર્ભમાં પ્રાથમિક પુરાવા પણ રજૂ કરી શકે છે.તેવી જ રીતે, નયન કુમાર શિવપ્પા વાઘમારે વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (૨૦૧૫) ૧૧ એસ. સી. સી. ૨૧૨ ("નયન કુમાર શિવપ્પા વાઘમારે"), એ હકીકતને સમર્થન આપવા માટે વિશ્વાસ કરવામાં આવ્યો હતો કે જો ફરિયાદી "પ્રતિકૂળ" બને છે, તો ધારણા અને અન્ય પુરાવાના આધારે દોષિત ઠેરવવામાં આવે છે.બીજી બાજુ, બી. જયરાજ કેસમાં નિર્દોષ જાહેર કરવાનો ચુકાદો એ હકીકત પર આધારિત હતો કે ફરિયાદી "પ્રતિકૂળ" બની ગયો હતો અને ફરિયાદી પક્ષના કેસને ટેકો આપવા માટે અન્ય કોઈ સાક્ષી ન હતો અને તેથી આરોપી સામે પુરાવાનો અભાવ હતો.સી. પી. રાવ કેસમાં નિર્દોષ જાહેર કરવાનો આધાર માત્ર ફરિયાદીની અનુપલબ્ધતા પર જ નહોતો, પરંતુ તે હકીકત પર પણ હતો કે ફરિયાદી અને આરોપી વચ્ચે અગાઉ દુશ્મનાવટ હતી અને તે પણ એ આધાર પર કે આરોપીના હાથમાં પૈસા ધકેલી દેવામાં આવ્યા હતા.તેવી જ રીતે, એન. સુનકન્ના કેસમાં, આરોપીને આ આધાર પર નિર્દોષ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો કે સાક્ષી

"પ્રતિકૂળ" થઈ ગયો હતો અને માંગ સાબિત થઈ ન હતી.એમ. આર. પુરુષોત્તમના કિસ્સામાં પણ એવું જ છે.

૬૨. વિદ્વાન વકીલ શ્રી એરિસ્ટોટલે સી. એમ. શર્માનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો હતો, જેમાં ગેરકાયદેસર વળતરની માંગ કરવામાં આવી હતી અને રકમ ચૂકવવામાં આવી હતી અને દૂષિત નાણાંની વસૂલાત કરવામાં આવી હતી ત્યારે છાયા સાક્ષી હાજર ન હોવા છતાં દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યો હતો.એ જ રીતે પ્રકાશ ચંદ વિરુદ્ધ માં પણ. રાજ્ય (દિલ્હી વહીવટીતંત્ર) (૧૯૭૯) ૩ એસ. સી. સી. ૯૦ ("પ્રકાશ ચંદ") જ્યારે છાયા સાક્ષી "પ્રતિકૂળ" બની ગયો, ત્યારે દોષિત ઠેરવવાની સજા અન્ય સાક્ષીઓના પુરાવા પર આધારિત હતી.તેથી, ફરિયાદીએ પોતાનો પુરાવો આપવાની ગેરહાજરીમાં અથવા ફરિયાદી "પ્રતિકૂળ" બનવાની ગેરહાજરીમાં પણ, ફરિયાદી પક્ષનો કેસ તૂટી જશે નહીં અને જો કેસ સાબિત કરવા માટે અન્ય પુરાવા હોય તો જ ફરિયાદી પક્ષ વાજબી શંકાથી આગળ કેસ સાબિત કરી શકે છે.

૬૩. સંદર્ભ હેઠળના પ્રશ્નનો જવાબ આપતા પહેલા, અમે મામલાના એક પાસા પર સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી માનીએ છીએ અને તે "પ્રતિકૂળ સાક્ષી" ના સંદર્ભમાં છે.

૬૪. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી નાગમુથુએ રજૂઆત કરી હતી કે "પ્રતિકૂળ સાક્ષી" શબ્દને પુરાવા અધિનિંયમ ની કલમ ૧૫૪ના સ દર્ભમાં વાંચવો જોઈએ. પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૫૪ જણાવે છે કે અદાલત, તેના વિવેકબુદ્ધિથી, સાક્ષીને બોલાવનાર વ્યક્તિને તેને કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછવાની મંજૂરી આપી શકે છે જે પ્રતિકૂળ પક્ષ દ્વારા ક્રોસ–એક્ઝામિનેશનમાં મૂકવામાં આવી શકે છે.તે વધુમાં

જણાવે છે કે આ કલમ આવા સાક્ષીના પુરાવાના કોઈપણ ભાગ પર આધાર રાખવાની મંજૂરી ધરાવતી વ્યક્તિને અયોગ્ય ઠેરવતી નથી.તાત્કાલિક સંદર્ભ માટે, પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૫૪ નીચે મુજબ કાઢવામાં આવી છેઃ

"૧૫૪. પક્ષ દ્વારા તેના પોતાના સાહેદ ને પ્રશ્ન.— (૧) અદાલત, તેના વિવેકબુદ્ધિથી, સાહેદ ને બોલાવનાર વ્યક્તિને તેને કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછવાની મંજૂરી આપી શકે છે જે પ્રતિકૂળ પક્ષ દ્વારા ઉલટતપાસમાં મૂકવામાં આવી શકે છે.

(૨) આ કલમની કોઈ પણ બાબત પેટા–કલમ (૧) હેઠળ મંજૂરી આપવામાં આવેલી વ્યક્તિને આવા સાક્ષીના પુરાવાના કોઈપણ ભાગ પર આધાર રાખવા માટે અયોગ્ય ઠેરવશે નહીં." ઉપરોક્ત કલમને ૧૬.૦૪.૨૦૦૬ થી અસર સાથે સુધારવામાં આવી હતી અને કલમ ૧૫૪ ની પેટા–કલમ (૨) ઉપરોક્ત તારીખથી ઉમેરવામાં આવી હતી જ્યારે મૂળ કલમને કલમ ૧૫૪ ની પેટા–કલમ (૧) તરીકે ફરીથી ક્રમાંકિત કરવામાં આવી હતી.

૬૫. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી નાગમુથુએ રજૂઆત કરી હતી કે જ્યારે ફરિયાદી પક્ષ એવા સાક્ષીની તપાસ કરે છે જે ફરિયાદી પક્ષના કેસને ટેકો આપતો નથી ત્યારે તેને "પ્રતિકૂળ સાક્ષી" તરીકે "જાહેર" કરી શકાતો નથી અને તેના પુરાવાને સંપૂર્ણ રીતે નકારી શકાય નહીં.જો કે, અદાલત દ્વારા પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૫૪ની પેટા–કલમ (૨) અનુસાર ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા ક્રોસ–એક્ઝામિનેશન માટે આવા સાક્ષીને મંજૂરી આપવામાં આવી શકે છે, પરંતુ આવા સાક્ષીને "પ્રતિકૂળ સાક્ષી" તરીકે જાહેર કરવાની જરૂર નથી.આનું કારણ એ છે કે

"પ્રતિકૂળ સાક્ષી" ના નિવેદનની એ હદ સુધી તપાસ કરી શકાય છે કે તે ફરિયાદીના કેસને સમર્થન આપે છે.

૬૬. આ સંબંધમાં, અમારું ધ્યાન સત પોલ વિરુદ્ધ દિલ્હી વહીવટીતંત્ર (૧૯૭૬) ૧ એસ. સી. સી. ૭૨૭ ("સત પોલ") તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું, જે ૧૯૪૭ના અધિનિયમ હેઠળ ઉદ્ભવતો કેસ છે, જેમાં આ અદાલતે સરકારિયા, ન્યાયમુર્તિ દ્વારા બોલતા પ્રતિકૂળ સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા અંગે યોગ્ય અવલોકનો કર્યા છે.ચુકાદાના ફકરા ૩૦માં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે "પ્રતિકૂળ સાક્ષી", "પ્રતિકૂળ સાક્ષી", "પ્રતિકૂળ સાક્ષી", "અનિચ્છા સાક્ષી" આ તમામ શબ્દો અંગ્રેજી કાયદાના શબ્દો છે.સામાન્ય કાયદામાં, જો કોઈ સાક્ષી તેના વર્તન, જવાબો અને વલણ દ્વારા, તેને બોલાવતા પક્ષના હેતુ પ્રત્યે સ્પષ્ટ અણગમો દર્શાવે છે, તો પક્ષને, સામાન્ય નિયમ તરીકે, તેના અગાઉના અસંગત નિવેદનો સાથે તેનો વિરોધ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવી ન હતી, ન તો ખરાબ પાત્રના સામાન્ય પુરાવા દ્વારા તેના શ્રેય પર મહાભિયોગ લાવવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી.ફકરા ૩૩ માં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે કોઈ પક્ષને તેના પોતાના સાક્ષીને બદનામ કરવા અથવા તેનો વિરોધ કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકતા નિયમની કઠોરતા "પ્રતિકૂળ સાક્ષી" અને "પ્રતિકૂળ સાક્ષી" શબ્દોને વિકસિત કરીને અને બે વર્ગો વચ્ચે તફાવત કરવાનો પ્રયાસ કરીને એક હદ સુધી હળવી કરવામાં આવી હતી."પ્રતિકૂળ સાક્ષી" ને તે વ્યક્તિ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે જે પક્ષકાર દ્વારા તેને બોલાવવામાં આવે ત્યારે સત્ય બોલાવવા ઈચ્છતો નથી, અને "પ્રતિકૂળ સાક્ષી" એ પક્ષકાર દ્વારા મુદ્દામાં કોઈ

ઓક્ક્સ હકીકત સાબિત કરવા માટે બોલાવવામાં આવે છે અથવા મુદ્દો સાથે સુસંગત હોય છે જે આવી હકીકત સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે, અથવા વિપરીત હકીકત સાબિત કરે છે.પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૪૨ અને ૧૫૪ના સંદર્ભમાં, આ અદાલતે ફકરા ૩૮ અને ૫૨માં નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

“૩૮. "પ્રતિકૂળ" સાક્ષી, "પ્રતિકૂળ" સાક્ષી, "પ્રતિકૂળ" સાક્ષીના અર્થ પરના વિવાદને દૂર કરવા માટે, જેણે ઇંગ્લેન્ડમાં નોંધપાત્ર મુશ્કેલી અને અભિપ્રાયના સંઘર્ષને જન્મ આપ્યો હતો, ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ , ૧૮૭૨ ના લેખકોએ સલાહપૂર્વક તેમાંથી કોઈ પણ શબ્દનો ઉપયોગ ટાળ્યો હોવાનું જણાય છે, જેથી ભારતમાં, કોઈ પક્ષ દ્વારા તેના પોતાના સાક્ષીની ઉલટ તપાસ કરવાની પરવાનગી આપવી એ સાક્ષીને "પ્રતિકૂળ" અથવા "પ્રતિકૂળ" જાહેર કરવા માટે શરતી નથી.પછી ભલે તે મુખ્ય પ્રશ્નો પૂછવા માટે કલમ ૧૪૨ હેઠળ પરવાનગીની મંજૂરી હોય, અથવા પ્રતિકૂળ પક્ષ દ્વારા ઉલટતપાસણીમાં મૂકી શકાય તેવા પ્રશ્નો પૂછવા માટે કલમ ૧૫૪ હેઠળ રજા હોય, ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ આ બાબતને સંપૂર્ણપણે અદાલતની વિવેકબુદ્ધિ પર છોડી દે છે (વૈકુંઠ નાથ વિરુદ્ધ પ્રસન્નમોયી એ. આઈ. આર. ૧૯૨૨ પી. સી. ૪૦૯ માં સર લોરેન્સ જેનકિન્સના અવલોકનો જુઓ.કલમ ૧૫૪ દ્વારા અદાલતને આપવામાં આવેલ વિવેકબુદ્ધિ અયોગ્ય અને અનિયંત્રિત છે, અને તે "દુશ્મનાવટ" ના કોઈપણ પ્રશ્નથી અલગ છે.જ્યારે પણ અદાલત સાક્ષીઓના વર્તન, સ્વભાવ, વલણ, વર્તન, અથવા તેના જવાબોના ભાવ અને વલણથી, અથવા તેના અગાઉના અસંગત નિવેદનના અવલોકનથી, અથવા અન્યથા, એવું વિચારે છે કે આવી

પરવાનગીની મંજૂરી સત્યને ઉતારો અને ન્યાય કરવા માટે અનુકૂળ છે ત્યારે તેનો ઉદારતાથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ.આવી પરવાનગી આપવી એ સાક્ષીની સત્યતા અંગે અદાલત દ્વારા ચુકાદો આપવા સમાન નથી.તેથી, આવી પરવાનગી આપવાના આદેશમાં "પ્રતિકૂળ જાહેર કરાયેલ", "પ્રતિકૂળ જાહેર કરાયેલ" જેવી અભિવ્યક્તિઓનો ઉપયોગ કરવાનું ટાળવું વધુ સારું છે, જેનું મહત્વ હજુ પણ ઐતિહાસિક કોબવેબ્સથી મુક્ત નથી, જે તેમના પગલે મૂંઝવણ અને સંઘર્ષનો ભ્રામક વારસો લાવે છે જેણે લાંબા સમયથી અંગ્રેજી અદાલતોને પરેશાન કરી હતી.

૫૨. ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાંથી, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે ફોજદારી કાર્યવાહીમાં પણ જ્યારે સાક્ષીની ઉલટ તપાસ કરવામાં આવે છે અને તેને બોલાવનાર પક્ષ દ્વારા અદાલતની પરવાનગી સાથે વિરોધાભાસી કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેના પુરાવાને કાયદાની બાબત તરીકે, રેકોર્ડમાંથી સંપૂર્ણપણે ધોવાઇ જવા તરીકે ગણી શકાય નહીં.હકીકતના ન્યાયાધીશે દરેક કેસમાં વિચારણા કરવી જોઈએ કે શું આવી ઉલટતપાસણી અને વિરોધાભાસના પરિણામે, સાક્ષી સંપૂર્ણ રીતે બદનામ થાય છે અથવા હજુ પણ તેની જુબાનીના એક ભાગ અંગે વિશ્વાસ કરી શકાય છે.જો ન્યાયાધીશને લાગે કે આ પ્રક્રિયામાં સાક્ષીનો શ્રેય સંપૂર્ણપણે હચમચી ગયો નથી, તો તે સાક્ષીના પુરાવાને વાંચ્યા પછી અને તેના પર વિચારણા કર્યા પછી, સંપૂર્ણ સાવધાની અને કાળજી સાથે, રેકોર્ડ પરના અન્ય પુરાવાના પ્રકાશમાં, તેની જુબાનીનો તે ભાગ સ્વીકારી શકે છે, જે તેને વિશ્વસનીય લાગે છે અને તેના પર પગલા લઇ શકે છે. જો આપેલ કેસમાં સાક્ષીની સંપૂર્ણ જુબાની પર આક્ષેપ

કરવામાં આવે અને આ પ્રક્રિયામાં સાક્ષી સંપૂર્ણ રીતે અને સંપૂર્ણ રીતે બદનામ થાય, તો ન્યાયાધીશે વિવેકની બાબત તરીકે, તેના પુરાવાને સંપૂર્ણ રીતે કાઢી નાખવો જોઈએ."

૬૭. તેથી, આ અદાલતે ચેતવણી આપી હતી કે જો સાક્ષીને "પ્રતિકૂળ" ગણવામાં આવે અને તેની ઉલટ તપાસ કરવામાં આવે, તો પણ તેના પુરાવાને સંપૂર્ણપણે રદ કરી શકાતો નથી, પરંતુ તેને યોગ્ય કાળજી અને સાવધાની સાથે ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ અને જુબાનીનો તે ભાગ જે વિશ્વસનીય છે તેને ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ અને તેના પર કાર્યવાહી કરવી જોઈએ.તે ન્યાયાધીશ માટે વિવેકપૂર્ણ બાબત છે કે તે પુરાવાની હદને ધ્યાનમાં લે જે કેસના પુરાવાના હેતુ માટે વિશ્વસનીય છે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સાક્ષીને "પ્રતિકૂળ" જાહેર કરવામાં આવ્યો છે તે હકીકત તેના પુરાવાના આપમેળે અસ્વીકારમાં પરિણમી નથી.જો કેસના તથ્યોમાંથી સમર્થન મળે તો "પ્રતિકૂળ સાક્ષી" ના પુરાવાને પણ આરોપીના અપરાધનો ન્યાય કરતી વખતે ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે.આમ, જો અન્ય વિશ્વસનીય પુરાવાઓ દ્વારા સમર્થન આપવામાં આવે તો "પ્રતિકૂળ સાક્ષી" ની જુબાની પર દોષિત ઠેરવવા માટે કોઈ કાનૂની પ્રતિબંધ નથી.

૬૮. ઉપરોક્ત ચર્ચામાંથી જે બહાર આવે છે તેનો સારાંશ નીચે મુજબ છેઃ

(એ) અધિનિયમ ની કલમ ૭ અને ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ આરોપી જાહેર સેવકનો દોષ સ્થાપિત કરવા માટે સરકારી કર્મચારી દ્વારા ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકારનો પુરાવો એ બિનજરૂરી બાબત છે.

(બી) આરોપીના અપરાધને ઘરે લાવવા માટે, ફરિયાદી પક્ષે પહેલા ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને હકીકતની બાબત તરીકે અનુગામી સ્વીકૃતિ સાબિત કરવી પડશે.મુદ્દામાં આ હકીકત કાં તો સીધા પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે જે મૌખિક પુરાવા અથવા દસ્તાવેજી પુરાવાના સ્વરૂપમાં હોઈ શકે છે.

(સી) વધુમાં, મુદ્દામાં હકીકત, એટલે કે, ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકૃતિનો પુરાવો પણ સીધા મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવાની ગેરહાજરીમાં પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા સાબિત કરી શકાય છે.

(ડી) મુદ્દાની હકીકતને સાબિત કરવા માટે, એટલે કે, જાહેર સેવક દ્વારા ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકૃતિ, નીચેના પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખવા પડશેઃ

(i) જો લાંચ આપનાર દ્વારા જાહેર સેવક પાસેથી કોઈ માંગ કર્યા વિના ચૂકવણી કરવાની દરખાસ્ત હોય અને તે ફક્ત દરખાસ્ત સ્વીકારે છે અને ગેરકાયદેસર વળતર મેળવે છે, તો તે અધિનિયમ ની કલમ ૭ મુજબ સ્વીકૃતિનો કેસ છે. આવા કિસ્સામાં, જાહેર સેવક દ્વારા અગાઉથી માંગ કરવાની જરૂર નથી.

((૨) બીજી બાજુ, જો જાહેર સેવક માંગણી કરે છે અને લાંચ આપનાર માંગણી સ્વીકારે છે અને માંગેલી સંતોષની માંગણી કરે છે જે બદલામાં જાહેર સેવક દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે પ્રાપ્તિનો કેસ છે.પ્રાપ્તિના કિસ્સામાં, ગેરકાયદેસર સંતોષ માટેની અગાઉની માંગ જાહેર સેવક તરફથી આવે છે.આ અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૧) (ડી) (i) અને (ii) હેઠળ ગુનો છે.

((૩) ઉપરોક્ત (૧) અને (૨) બંને કિસ્સાઓમાં લાંચ આપનારની રજૂઆત અને જાહેર સેવકની માંગને અનુક્રમે ફરિયાદી પક્ષે એક હકીકત તરીકે સાબિત કરવી પડશે.બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વધુ કંઇ વિના ગેરકાયદેસર સંતોષની માત્ર સ્વીકૃતિ અથવા રસીદ તેને અધિનિયમ ની કલમ ૭ હેઠળ અનુક્રમે કલમ ૭ અથવા કલમ ૧૩ (૧) (ડી), (i) અને (ii) હેઠળ ગુનો બનાવશે નહીં.તેવી જ રીતે, જ્યારે સરકારી કર્મચારી દ્વારા લાંચ આપનાર દ્વારા અગાઉથી માંગ સ્વીકારવામાં આવે છે અને જાહેર સેવક દ્વારા ચુકવણી કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૧) (ડી) અને (૧) અને (૨) હેઠળ પાલનનો ગુનો ગણાશે.

(ઇ) ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ અને સ્વીકૃતિ અથવા પ્રાપ્તિના સંદર્ભમાં હકીકતની ધારણા કાયદાની અદાલત દ્વારા નિષ્કર્ષ દ્વારા ત્યારે જ કરી શકાય છે જ્યારે પાયાની હકીકતો સંબંધિત મૌખિક અને દસ્તાવેજી પુરાવા દ્વારા સાબિત થઈ હોય અને તેની ગેરહાજરીમાં નહીં.રેકોર્ડ પરની સામગ્રીના આધારે, ફરિયાદી પક્ષ દ્વારા માંગની હકીકત સાબિત થઈ છે કે નહીં તે ધ્યાનમાં લેતી વખતે હકીકતની ધારણા ઉઠાવવાનો વિવેક અદાલત પાસે છે.અલબત્ત, હકીકતની ધારણા આરોપી દ્વારા ખંડનને આધિન છે અને ખંડનની ગેરહાજરીમાં ધારણા ઊભી થાય છે.

(એફ) જો ફરિયાદી 'પ્રતિકૂળ' બને છે, અથવા મૃત્યુ પામે છે અથવા સુનાવણી દરમિયાન તેનો પુરાવો આપવા માટે અનુપલબ્ધ હોય, તો અન્ય કોઈ સાક્ષીને પુરાવો આપીને ગેરકાયદેસર સંતોષની માંગ સાબિત કરી શકાય છે, જે મૌખિક

રીતે અથવા દસ્તાવેજી પુરાવા દ્વારા ફરીથી પુરાવો આપી શકે છે અથવા ફરિયાદી પક્ષ પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા દ્વારા કેસ સાબિત કરી શકે છે.સુનાવણીમાં ઘટાડો થતો નથી અને ન તો તે આરોપી જાહેર સેવકને નિર્દોષ જાહેર કરવાના આદેશમાં પરિણમે છે.

(છ) જ્યાં સુધી અધિનિયમ ની કલમ ૭નો સંબંધ છે ત્યાં સુધી, મુદ્દાના તથ્યોના પુરાવા પર, કલમ ૨૦ અદાલતને એવી ધારણા ઉઠાવવાનો આદેશ આપે છે કે ગેરકાયદેસર વળતર ઉપરોક્ત કલમમાં ઉલ્લેખિત હેતુ અથવા પુરસ્કારના હેતુ માટે હતું.આ ધારણા અદાલત દ્વારા કાયદાકીય ધારણા અથવા કાયદાકીય ધારણા તરીકે ઉઠાવવી પડશે.અલબત્ત, આ ધારણા પણ ખંડનને આધીન છે.કલમ ૨૦ કલમ ૧૩ (૧) (ડી) ને લાગુ પડતી નથી.

((i) અને (ii) અધિનિયમ .

(જ) અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે અધિનિયમ ની કલમ ૨૦ હેઠળ અધિનિયમ માં ધારણા એ બિંદુ (ઇ) માં ઉપર ઉલ્લેખિત હકીકતની ધારણાથી અલગ છે કારણ કે પહેલું ફરજિયાત ધારણા છે જ્યારે પછીનું પ્રકૃતિમાં વિવેકાધીન છે.

૬૯. ઉપરોક્ત ચર્ચા અને તારણોને ધ્યાનમાં રાખીને, અમે શોધી કાઢીએ છીએ કે જ્યારે ફરિયાદીનો સીધો પુરાવો અથવા ફરિયાદીનો "પ્રાથમિક પુરાવો" તેના મૃત્યુ અથવા અન્ય કોઈ કારણસર ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે અધિનિયમ ની કલમ ૭ અથવા ૧૩ (૧) (ડી) (આઈ) અને (૨) હેઠળ ગુનાઓ માટે દોષિત ઠેરવવા

માટે જરૂરી સાબિતીની પ્રકૃતિ અને ગુણવત્તાના સંદર્ભમાં, બી. જયરાજ અને પી. સત્યનારાયણા મૂર્તિ કેસમાં આ અદાલતના ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠનાં ચુકાદાઓ અને એમ. નરસિંહ રાવમાં ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠનાં ચુકાદાઓ વચ્ચે કોઈ વિરોધાભાસ નથી.જ્યારે ફરિયાદી અથવા ફરિયાદી સાક્ષી "પ્રતિકૂળ" બને છે ત્યારે કાયદાની સ્થિતિની પણ ચર્ચા કરવામાં આવે છે અને ઉપરોક્ત અવલોકનો પુરાવા અધિનિયમ ની કલમ ૧૫૪ ના પ્રકાશમાં લાગુ થશે. ઉપરોક્ત ચર્ચાને ધ્યાનમાં રાખીને, અમે માનીએ છીએ કે ઉપરોક્ત ત્રણ કેસોમાં ચુકાદાઓ વચ્ચે કોઈ વિરોધાભાસ નથી.

૭૦. તદનુસાર, આ બંધારણીય ખંડપીઠે વિચારણા માટે મોકલેલા પ્રશ્નનો જવાબ નીચે મુજબ છેઃ

> ફરિયાદીના પુરાવાની ગેરહાજરીમાં (પ્રત્યક્ષ/પ્રાથમિક, મૌખિક/દસ્તાવેજી પુરાવા) સરકારી વકીલ દ્વારા રજૂ કરાયેલા અન્ય પુરાવાના આધારે અધિનિયમ ની કલમ ૧૩ (૨) સાથે વાંચીને કલમ ૭ અને કલમ ૧૩ (૧) (ડી) હેઠળ જાહેર સેવકની દોષિતતા/અપરાધની અનુમાનિત કપાત કરવાની મંજૂરી છે.

૭૧. અમે નિર્દેશ આપીએ છીએ કે ભારતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશના આદેશો માંગ્યા પછી વ્યક્તિગત કેસોને યોગ્ય બેન્ચ સમક્ષ ધ્યાનમાં લઈ શકાય.

અમે તારણ કાઢીએ તે પહેલાં, અમે આશા રાખીએ છીએ અને વિશ્વાસ રાખીએ છીએ કે ફરિયાદકર્તાઓ તેમજ ફરિયાદી પક્ષ ભ્રષ્ટ જાહેર સેવકોને ન્યાયના

દાયરામાં લાવવા અને દોષિત ઠેરવવા માટે નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયાસો કરે છે જેથી વહીવટ અને શાસન બિનપ્રદૂષિત અને ભ્રષ્ટાચાર મુક્ત બને.

આ સંબંધમાં, અમે સ્વતંત્ર સિંહ વિરુદ્ધ હરિયાણા રાજ્ય (૧૯૯૭) ૪ એસ. સી. સી. ૧૪ માં આ અદાલત દ્વારા જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો પુનરોચ્ચાર કરવા માંગીએ છીએ:

"૬. ..... ભ્રષ્ટાચાર વધી રહેલ હોય, કેન્સરગ્રસ્ત કેન્ રગ્રસ્ત લસિકા ગાંઠોની જેમ, રાજકીય શરીરની મહત્વપૂર્ણ નસો, જાહેર સેવામાં કાર્યક્ષમતાનું સામાજિક માળખું અને પ્રામાણિક અધિકારીઓનું મનોબળ ઘટાડવું એ ભ્રષ્ટાચાર છે.જાહેર સેવામાં કાર્યક્ષમતા ત્યારે જ સુધરશે જ્યારે જાહેર સેવક પોતાનું નિષ્ઠાપૂર્વકનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે અને ખંતપૂર્વક, પ્રામાણિકપણે, પ્રામાણિકપણે ફરજ બજાવશે અને પોતાના હોદ્દાની ફરજો નિભાવવા માટે ખંતપૂર્વક પોતાને સમર્પિત કરશે.ભ્રષ્ટાચારની પ્રતિષ્ઠા અધિકારીના વર્તનની આસપાસ ગાઢ અને અસ્થિર વાદળો ભેગી કરશે અને ધુમાડો કરતાં વધુ ઝડપથી અપકીર્તિ મેળવશે.

ઉપરોક્ત વાત એ. બી. ભાસ્કર રાવ વિરુદ્ધ માં પુનરાવર્તિત કરવામાં આવી છે. સી. બી. આઈ. (૨૦૧૧) ૧૦ એસ. સી. સી. ૨૫૯ એમ. પી. વિરુદ્ધ રાજ્યના કેસમાંથી નીચે ટાંકતાશંભુ દયાલ (૨૦૦૬) ૮ એસસીસી ૬૯૩:

"૩૨. આ કેસમાં નરમ વલણ અપનાવવામાં આવે તેવી સામાવાળા ની પ્રાર્થનાને સ્વીકારવી મુશ્કેલ છે.જાહેર સેવકો દ્વારા થતો ભ્રષ્ટાચાર એક મોટી સમસ્યા બની

ગઈ છે.તે સર્વત્ર ફેલાઈ ગયું છે.ભ્રષ્ટાચારની દુર્ગંધથી જાહેર પ્રવૃત્તિના કોઈ પણ પાસાને અસર થઈ નથી.તેની સમગ્ર દેશની કામગીરી પર ઊંડી અને વ્યાપક અસર પડે છે.મોટા પાયે થતો ભ્રષ્ટાચાર રાષ્ટ્ર નિર્માણની પ્રવૃત્તિઓમાં અવરોધ ઊભો કરે છે અને તેના કારણે દરેક વ્યક્તિએ સહન કરવું પડે છે."

અમે અદાલતને મદદ કરનારા વિદ્વાન એ. એસ. જી. સહિત તમામ વિદ્વાન વરિષ્ઠ સલાહકારો તેમજ સલાહકારો અને સૂચના આપનાર સલાહકારોની પ્રશંસા કરીએ છીએ.

સંદર્ભ જવાબ આપ્યો.

This judgment has been translated using AI Tool – SUVAS.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઇ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.